دید و بۆچوونی پیتر لێرخ سەبارەت بە بارودۆخی کۆمەڵایەتی و زمان و مێژووی کورد لە نیوەڕاستی سەدەی نۆزدەدا

مەنسوور سدقی

پوختە

لە نیوەڕاستی سەدەی نۆزدەدا، لە ئەکادیمیای زانستی ئیمپراتۆریای ڕووسیا، کۆڵینەوە لە مێژوو، ئیتنۆگرافیا، زمان و وێژەی گەلی کورد گرنگی تایبەتی پێ دراوە. لە سایەی کۆڵینەوەکانی کوردناسان و ئێرانیناسانی وەک "ف. شارموو"، "ئا. ڤیلیامینۆڤ-زیرنۆڤ"، "ئا. ژابا"، "ف. یووستی"، "ئا. ساتسین" و "پیۆتێر لێرخ"، کوردناسیی وەک بەشێک لە مەیدانی ئێرانیناسیی سەدەی ١٩، جێگەی بۆ کراوەتەوە و پەرەسەندنی سەربەخۆیانەی دەست پێ کردووە.

"پیۆتێر" یان "پیتەر ئیڤانۆڤیچ لێرخ" وەک ئەندامێکی ئەکادیمیای زانستیی ئیمپراتۆریای ڕووسیا لە نیوەڕاستی سەدەی ١٩دا، سەرنج دەخاتە سەر زمانی کورد و مێژووەکەی و سێ ساڵ کاتی ئازادی خۆی بۆ کۆکردنەوەی بابەتی هەمەلایەنە و پەیوەست بەم بوارە تەرخان دەکات. بەشێکی ئەم توێژینەوەیە بە بڕیاری ئەکادیمیا وەک بەرگی یەکەم بە ناوی "کۆڵینەوە لە کوردانی ئێرانی و کلدانییە باکوورییە هاوڕەچەڵەکەکانیان" لە ساڵی ١٨٥٦دا بڵاو بووەتەوە. هەر لەم ساڵەدا بە ڕاسپاردەی سەرۆکی ئەکادیمیا، "پیۆتێر لێرخ" سەردانی شاری "ڕۆسلاڤڵ" دەکات تاکوو لە نزیکەوە بە هاموشۆ دەگەڵ ژمارەیەک کورد کە لەوێندەرێ ڕاگیرابوون و لە شەڕی ڕووسیا و عوسمانیدا لە ناوچەی کافکاز بەدیلی گیرابوون، توێژینەوە لەسەر زمانی کوردی بکات. لە ئاکامدا، "لێرخ" کۆمەڵێک بابەت سەبارەت بە زمانی کوردی کۆ دەکاتەوە و دوو بەرگی دواتری توێژینەوەکانی تەنیا بۆ زمانی کوردی تەرخان دەکات و ئەکادیمیا لە ساڵی ١٨٥٧و ١٨٥٨، هەر بە ناوی "کۆڵینەوە لە کوردانی ئێرانی و کلدانییە باکوورییە هاوڕەچەڵەکەکانیان" چاپ و بڵاوی دەکاتەوە. "لێرخ" هاوکات هەر سێ بەرگەکە (٤٥٠ لاپەڕە) لە دوو بەرگدا (٣٨٠ لاپەڕە) کۆ دەکاتەوە و بە ناوی "کۆڵینەوە لە کوردەکان و کلدانییە ئێرانییەکان" بە زمانی ئەڵمانی وەردەگێڕێت و ئەکادیمیای ڕووسیا لە ساڵی ١٨٥٨ هەر دووکیانی چاپ و بڵاو کردووەتەوە. بەڵام دیاریی نەکردووە بۆ چی وازی لە "ئێرانیبوونی کوردەکان و هاوڕەچەڵەکییان دەگەڵ کلدانییەکان" هێنابێت.

پیشەکی

نووسەری ئەم وتارەی بەر دەستتان، سێ بەرگە ڕووسییەکەی لێرخی بە بەراورد و هەڵسەنگاندنی دەگەڵ دوو بەرگە ئەڵمانییەکە، کردووە بە کوردیی نێوەندی و هەندێک زیادکراوی دەقە ئەڵمانییەکەشی وەک پاشکۆ لەم وەرگێڕانەدا گونجاندووە، بەڵام هێشتا چاپ نەکراوە؛ بۆیە مەبەستی ئەم وتارە ناساندنی نێوەرۆکی ئەم بەرهەمانەی پیۆتێر لێرخە کە هیوادارم لە داهاتوویەکی نزیکدا هەموو کتێبەکە بەسەریەکەوە چاپ و بڵاو بێتەوە.

لەم وەتارەدا هەوڵم داوە تیشک بخەمە سەر کتێبەکە و نووسەرەکەی و دید و بۆچوونە گرنگەکانی سەبارەت بە بارودۆخی کۆمەڵایەتی و زمان و مێژووی کورد لە نیوەڕاستی سەدەی نۆزدەدا.

بەگوێرەی بەدواداچوونەکانم بێت، تاکوو ئێستا ئەم کۆبەرهەمەی "پیۆتێر لێرخ"، چ لە زمانی ڕووسییەوە و چ لە زمانی ئەڵمانییەوە بەتەواوی وەرنەگێڕراوەتە سەر هیچ زمانێکی دیکە بێجگە لە بەرگی یەکەم کە گوایە کراوە بە عەرەبی. سەبارەت بە کارەکانی لێرخ هەندێک کاری زانستییانە تەنیا بۆ بەشی زاراوەی زازاکی کتێبەکانی لێرخ کراون کە بریتین لە:

ماستەرنامەی "مەهمەت ئەسلان ئۆغلوولاری" لە ساڵی ۲۰۱۴ لە "ئینستیتووتی زمانە زیندووەکان"ی سەر بە زانکۆی "بینگۆل" لە تورکیا بە زمانی تورکی بەناوی "وەرگێڕانی کۆکراوەکانی زازاکیی لێرخ و شیکاری وشەکان بەپێی جۆرەکانیان" [1] لە ۱۶۴ لاپەڕەدا؛ وتارێکی "ئایدن وەیسی" بە زاراوەی کورمانجی بەناوی "کوردیزانی و پیۆتێر لێرخ- ۱"، ۶ لاپەڕە؛ وتارێکی "سەیدخان کووڕێژ" بە زاراوەی کورمانجی بەناوی "بەرهەمی پیتر لێرخ لە بواری کوردۆلۆژیدا" [2] کە لە ژمارەی یەکەمی ساڵی ۲۰۱۴ی گۆڤاری "نووبەهار ئاکادیمی "NÛBIHAR AKADEMI لە لاپەڕەکانی ۹۳-۱۰۸ بڵاو بووەتەوە (بە تورکی و زاراوەی زازاکییش بڵاو بووەتەوە). ئامانجی ماستەرنامەکە و هەر دوو وتارەکان تیشکخستن و شیکاری تەنیا پەیڤ و دەقە زازاکییەکانی کتێبەکانی لێرخ بووە و تا ڕادەیەک ئەو دەق و پەیڤانەیان بە ئەلفبێی لاتینیی هەنووکەیی ساغ کردووەتەوە.

کارەکانی لێرخ سەبارەت بە کورد

بێجگە لە سێ بەرگە ڕووسییەکەی بە ناوی "کۆڵینەوە لە کوردانی ئێرانی و کلدانییە باکوورییە هاوڕەچەڵەکەکانیان" و دوو بەرگە ئەڵمانییەکە بە ناوی "کۆڵینەوە لە کوردان و کلدانییە ئێرانییەکان" [3]، "پیۆتێر لێرخ" ئەم بەرهەمانەشی نووسیون:

"بە خامەی لێرخ لە دوو وتاردا باس لە چەند دەقی وێژەی کوردی کراوە کە بریتین لە: پێداچوونەوە بە بۆچوونی "ئا. ژابا" سەبارەت بە وێژەی کورد و هۆزەکانی کورد"؛ پێداچوونەوە بە پوختەی "ئا. ژابا" سەبارەت بە هەڵبەستە کوردییەکەی ئەحمەدی خانی"؛ پێداچوونەوەی بە فەرهەنگەکانی کوردی-فرانسایی و فرانسایی- کوردی (کە لەنێو دۆسیەی دەستنووسە کوردییەکانی "ژابا"دا، پارێزراون)؛ دوایین بەرهەمی لێرخ سەبارەت بە زمانی کوردی (دەستنووسێکی ۴۲ لاپەڕەییی مەزنە و چاپ نەکراوە)، ئاستێکی بەرزی زانستیی هەیە. مەبەست کۆڵینەوەیەکی ناتەواوی

"لێرخ"ـــــە سەبارەت بە ڕێزمانی کوردی کە ڕەشنووســـــەکەی (بە زمانی ئەڵمانی) لە کتێبخانەی پەیمانگای ڕۆژهەڵاتناســـــی ئەکادیمیـــــای زانســـــتی و کتێبخانـــــەی ڕۆژهەڵاتیـــــی زانکـــــۆی لێنینگـــــراد پارێـــــزراوە. لێرخ مەبەســـــتی بـــــووە ئەو بەرهەمـــــەی بـــــۆ توێژینەوەیەکی مەزن ســـــەبارەت بە ڕێزمـــــان و "فۆنۆتیک"ی زمانـــــی کـــــوردەکان تەرخـــــان بکات" {بەڵام مـــــەرگ مەودای پـــــێ نەداوە}" (قەناتی کـــــوردۆ، ١٩٥٩: ٤٦).

پیۆتێـــــر لێرخ کتێبێکی دیکەیشـــــی هەبـــــووە بـــــە نـــــاوی "گەشـــــتێکی شوێنەوارناســـــی بۆ ناوچەی تورکســـــتان لـــــە ســـــاڵی ١٨٦٧". س. پیتربـــــورگ. ١٨٧٠".

سەبارەت بە کتێبی:

"کۆڵینەوە لە کوردانی ئێرانی و کلدانییە باکوورییە هاوڕەچەڵەکەکانیان"

بەرگی یەکەم

لێرخ لـــــە لاپەڕەکانی ١-٦ی ئەم بەرگەدا بەگوێرەی نووســـــراوەکانی گەشـــــتیارانی ڕۆژاوایی هەوڵـــــی داوە "پێداچوونەوەیەک بـــــە ســـــەرچاوەکانی مێـــــژووی کورد و کۆڵینەوەیەک لە یاســـــاکانی هۆزایەتیی کورد و مێژووی کلدانییە باکوورییەکان" بکات. بـــــەڵام وەک لـــــە بابەتەکانی ئەو کتێبـــــەوە دەردەکەوێـــــت، لێـــــرخ لەم ســـــێ پرســـــە، تەنیا توێژینەوەی بۆ دوو پرس کـــــردووە و ســـــەبارەت بە مێژووی کلدانییـــــە باکوورییـــــەکان کـــــە پێی وا بووە ڕەچەڵەکـــــی کوردانی هەنووکەیین، بەدواداچوونـــــی نەکردووە.

بەرگی یەکەم ١٣٦ لاپەڕەیە و بریتییە لەم بەشانە:

پێشەکی، ســـــەرەتا، خشتەی کتێب و وتار ســـــەبارەت بە ژیـــــان و ژینی کورد، شـــــێوازی ژیانی هۆزەکانی کورد، زمانی کوردی لە دونیای زانســـــتیدا، ئاســـــەوارە نووســـــراوەکانی زمانی کـــــوردی، دۆخی ئایینیـــــی هـــــۆزە کـــــوردە ئێزدییەکان، وردبوونـــــەوە لـــــە ژمـــــارەی هۆزەکانی کـــــورد (کوردانـــــی تورکیـــــا [٤]، کوردانی ژێر دەســـــەڵاتی ڕووســـــیا، کوردانی ژێر دەســـــەڵاتی پارس).

لە پێشـــــەکیدا لێرخ دەڵێت: "کاتێک ئەکادیمیـــــای زانســـــتیی ئیمپراتۆریـــــا ئەرکـــــی چاپکـــــردن و بڵاوکردنـــــەوەی بەرگی یەکەمی لە ئەســـــتۆ گـــــرت، ئیتر ئەوەنـــــدەی دیکە دڵگەرم بـــــووم تا بڕیاری خۆم بـــــۆ کۆڵینـــــەوە لە زمـــــان، ژیان و مێژووی کـــــورد جێبەجێ بکـــــەم (لێرخ، ١٨٥٦: V)". دواتـــــر بە ئامـــــاژە بە گرنگی کۆڵینەوە لـــــە هۆزەکانی کـــــورد دەڵێت ئەگەرچی دەســـــتم بە زنجیرە چاپەمەنییە بەردەوامەکانی Missionary Herald و Bibliotheca Sacra[٥]ی ئەمریـــــکا نەکەوتـــــووە، بـــــەڵام لـــــەم بـــــوارەدا شـــــەرەفنامە باشـــــترین ســـــەرچاوەیە

(هەمان سەرچاوە).

لە بەشی سەرەتادا لێرخ بەم بۆچوونەی "ئێرنست ئێدوارد کوونیک "Ernst Eduard Kunik"، مێژوونووسی ئەڵمانی-ڕووسی دەست پێ دەکات: "بابەتی هۆزە کوردە ئێرانییەکان بۆ لێکۆڵینەوە گەلێک سەرنجڕاکێشە و تەنانەت تا ڕادەیەکیش دەتوانێت ڕۆشنایی بخاتە سەر مێژووی ئاشوور و بابل و ئاسیای بچووکیش"؛ و لەسەر ئەم بنەمایە دەڵێت: "پەیدابوونی باسێکی زانستی کە ئەو بۆچوونەی سەرەوەی لێ کەوتووەتەوە، هانی دام خۆم خەریکی کۆڵینەوە لە مێژووی کورد بکەم".

لێرخ لێرەدا دوای ئاماژە بە "دەوری باڵای کلدانییە باکوورییەکانی هاوڕەچەڵەکی کورد لە فەرمانڕەواییەکانی ئاشووریا و بابلدا"، جەخت لەوە دەکاتەوە کە: "لەم سەردەمەشدا کاتێک دۆخەکە بریتییە لە ڕاسان و بەرخۆدانی هۆزە ڕۆژهەڵاتییەکان لە پێناو دەستەبەرکردنی ژیانێکی نوێ و ئاستەبەرزتردا، پێویستە ئەم دەورە دیسان سەر هەڵبداتەوە" (لێرخ، ١٨٥٦: ٢).

لە بەشی خشتەی کتێب و وتار سەبارەت بە ژیان کوردەواری، لێرخ دەڵێت پێویستە تیشک بخرێتە سەر مێژوو و ئیتنۆگرافیای کوردەکان و بۆ ئەم مەبەستەش لە ١٥ لاپەڕەدا، ناونیشانی پتر لە ١٢٠ کتێب و وتارە بڵاوکراوەکانی ڕیز کردووە کە لە ماوەی پتر لە ٢٥٠ ساڵدا، واتە لە ١٥٨٢ تاکوو ١٨٥٥دا، بە زمانەکانی لاتینی، ئەڵمانی، فرانسایی، ئینگلیزی، ئیتاڵیایی و ڕووسی بە شێوەیەک لە شێوەکان جەختیان لە ژیان و ئایینی هۆزەکانی کورد کردووەتەوە و زانیارییان سەبارەت بە مێژووی توێژینەوەکان لەسەر زمانی کوردی تۆمار کردووە.

لەم بەشەدا لێرخ بەتایبەت باسی گرنگیی شەرەفنامە دەکات و پێی وایە دەبێت وتاری تایبەتی لەسەر بنوسرێت و لەسەر بنەمای کۆڵینەوە لەو سەرچاوانەی ئاماژەی پێ کردوون، بەو ئاکامە گەیشتووە کە توێژینەوەکانی پێشوو سەبارەت بە کورد، وێنەیەکی تەواویان لە کوردەکان پێشکەش نەکردووە و دەڵێت: "هیچکام لەو گەڕیدانەی کە سەردانی کوردەکانیان کردووە، کۆڵینەوەیان لە دابونەریتی هەنووکەیی کوردەکان نەکردووە؛ بۆیە سەرەڕای کۆمەڵێک نووسراوە سەبارەت بەو گەلە، هێشتا بەرهەمێک نابینین کە توێژینەوەیەکی تۆکمە سەبارەت بە ژیان و ژینی ئەم گەلەی پێشکەش کردبێت (لێرخ، ١٨٥٦: ٥-٢٠).

لە بەشی شێوازی ژیانی هۆزەکانی کورددا، لێرخ لە لاپەڕەکانی ٢١ و دواتردا جەختی لەوە کردووەتەوە کە

زۆر کەم سەبارەت بە کورد نووسراوە و زانیارییەکانی ئەو کتێبانەی تا ئەو کاتەی بە زمانی ڕووسی نووسراون، گەلێک سەرەتایی و ڕواڵەتین. بۆیە پێی وابووە کە: "لە دەستپێکی ئەم لێکۆڵینەوەیەدا، پێویستە باسی تایبەتمەندییە گشتییەکانی شێوازی ژیانی هەنووکەیی کورد بکەم" ".

پاشان دەڵێت: "کورد هەر لە سەردەمانی کۆنەوە دانیشتووی خۆجێیی کوێستانەکان بووە" (هەمان سەرچاوە). ئینجا ئاماژە بە کتێبی "ئاناباسیس" دەکات و دەڵێت: "کەزنەفۆن"ی یۆنانی نووسەری ئەم کتێبە "لە کوێستانەکانی نێوان ئەرمەنستان و میزۆپۆتامیا تووشی کورد بووە". دیارە لێرخ لە پەراوێزدا ڕوونی کردووەتەوە کە "کسەنەفۆن" بۆ کورد، واتای "کاردۆخ"ی بەکار هێناوە و دەڵێت: "دواتر نووسەرانی یۆنانی بە "گۆرد" و ڕۆمەکان بە "Cordueni" یان بە "Gordyaei" و وڵاتەکەیانیان بە "Carduchi Montes،" Godiaei" یان "Godaei montes "montes" ناو بردووە". لێرخ لێرەدا لە پەراوێز، ئاماژە بە کتێبی "فرانسیس چێسنی"[۶] گەشتیاری ئینگلیزی دەکات کە گوتوویەتی:

"وڵاتی ژیانی "کاردۆخەکان" بریتی بووە لە ناوچە هەنووکەییەکانی کرماشان و ئەردەڵان لە پارس و ناوچەکانی مووش، بتلیس، "تییاری"، هەکاری و "بەراوی" لە تورکیا... کوردەکان لە ماوەی سەدان ساڵدا وردەوردە بەسەر ڕووبەری زۆربەی ئاسیای بچووکدا بڵاو بوونەتەوە".

هاوکات لێرخ جەختی لەوە کردووەتەوە کە کورد لە باکوور، لە ڕێژاقی سەرووی ڕووباری فورات (واتە لە ڕووباری موراد)ەوە بگرە تاکوو ڕووباری ئاراس، و لە ناوچەکانی ژێر دەسەڵاتی ڕووسیاش، لە میرنشینی "یەریڤان" و "قەرەباخ"؛ لە ڕۆژاوا تاکوو "ئەنگوور" [۷] (هەڵکەوتوو لە باشووری ڕۆژهەڵاتی گۆلی سوێری مەزن) دا دەژین. تەنانەت دەڵێت: "چەند ساڵ پێش، هێزە چەکدارەکانیان گەیشتوونەتە نزیک کۆنستانتینۆپۆل و لە ڕۆژهەڵاتیش، کوردەکان لە گۆلی ورمێیەوە بگرە تا کەنداوی پارس بڵاون، هەروەها لە خۆراسانیش دەژین"

لێرخ لە درێژی باسەکەیدا بەگوێرەی لێکگرێدانی زانیارییەکانی سەرچاوە ئاماژەپێکراوەکان، باسێکی هەمەلایەنە و فرە سەرنجڕاکێشی تۆمار کردووە سەبارەت دەوری سیاسی، شێوازی ژیانی ئابووری و کۆمەڵایەتی و سەربازی و سەرهەڵدان و بەرخودانی کورد بەرانبەر بە نەیارانی، سەبارەت بە وێژە و هونەر و فۆلکلۆر و زمانی

سەربەخۆی کوردی، داب و نەریت و جلوبەرگ و سیما و ڕوخساری کورد، دەوری ژن لە کۆمەڵگای کوردیدا، تایبەتمەندییەکانی مرۆڤی کوردی؛ هاوکات بەرپەرچی بۆچوونە "چەوتەکانی" لێکۆڵەرانی ڕۆژاوایی سەبارەت بە کورد و زمانی کوردی داوەتەوە. بەڵام بە نەرێنی باسی پاکوخاوێنیی کورد دەکات و دەڵێت: "... تەنانەت لە شاری سلێمانییش بێجگە لە کۆشکی پاشا، تووشی وەرزێرانی چڵکن و پیس دەبیتەوە". سەبارەت بە خانووی کوردەکان دەڵێت خانووەکانیان بۆ بەرگری، پەرژینێک بە دەوری بانەکانیاندا کێشراوە و هەندێکیان بورجیشی هەیە و گوایە "کسەنەفۆن"یش ئاماژەی پێ کردووە. بەڵام بەپێچەوانەی شارەکان، لە گوندەکان چاوت بە منارە و مزگەوت نا کەوێت.

سەبارەت بە ئابووریی کورد لێرخ لە لاپەڕەی ٢٤دا، دەڵێت:

"کوردەکان وەک کلدانییە کەوناراکان، لە ڕاکێشانی ئاو بۆ باخ و بێستانەکانیان گەلێک کارامەن... بەرهەمی ڕۆن و پەنیری مەڕدارانی کوردستان زۆرترین پێداویستییەکانی کۆنستانتینۆپۆل، دیمەشق، ئالیپۆ {حەلەب} و بەیرووت پڕ دەکاتەوە. تەنیا لە کۆنستانتینۆپۆل پێداویستی یەک ملیۆن و پێنج سەد هەزار کەس دابین دەکات. لە کاتی شەڕەکانی سووریا، گشت سوپای ئیبراهیم پاشا لەسەر بەرهەمی گاڕانە مەڕەکانی کوردستان ژیاون".

سەبارەت بە دۆخی سیاسیی کورد لە لاپەڕەکانی ٢٤-٢٥دا، تێبینیی لێرخ سەرنجڕاکێشە و پەنجەی لەسەر پرسێک داناوە کە ئێستاش بەرۆکی کوردی بە شێوازێکی دیکە تەنیوەتەوە:

"ئەگەرچی زۆربەی کوردەکان بە دەسەڵاتی زلهێزەکانی پارس، تورک و ڕووس بەستراونەتەوە، بەڵام پرانیی هۆزەکانی کورد کە لە ناوچەکانی ژێر دەسەڵاتی تورک و پارسدا دەژین، بەکردەوە هیچ پەیوەندییەکیان بەو دەسەڵاتانەوە نییە.... بەپێچەوانەی گەلە کۆچەرەکانی ئاسیا، وەک عەرەبەکان و مۆنگۆلەکان کە یەکگرتووانە دەوری خۆیان گێڕاوە، کوردەکان بەدرێژاییی مێژوو هەرگیز گەلێکی یەکگرتوو نەبوون و یەکگرتنەوە ئامانجی سەرەکییان نەبووە. وڵاتی خۆجێییی کوردان بەهۆی دوژمنایەتی و تۆڵەسەندنەوە بەسەر دەیان هێزی جیاوازی چەکداری سەربەخۆی خۆتەوەر دابەش بووە و بەستێنێکی فرە لەباری بۆ لێکدابڕانی گشت گەلەکەی، تەنانەت لە ئاستی تاکەکانیشدا پێک هێناوە".

هەر لێرەدا باسی "ناوبانگی بوێری و جەنگاوەری" کورد لە کۆنەوە دەکات و

ئاماژە بە نووسراوەکەی "گەزنەفۆن" لە لاپەڕەی ٢-٥ی کتێبی ئاناباسیس دەکات کە گوتوویەتی: "ماوەیەکی کورت پێش هاتنی ١٠ هەزار سوپای یۆنانی بۆ ناوچەکە، کاردۆخییەکان شکستیان بە سوپایەکی ١٠٠ هەزار کەسی پادشای پارس لە کوێستانەکانی کاردۆخیا هێناوە". هەر لەم بارەدا ناوی "کەسایەتیی بەناوبانگ، سەلاحەدین"ی هێناوە کە "بە ڕەچەڵەک کورد بووە و ئێستاش نەوەکانی باسی سەرکەوتنە مێژووییەکەی لە بەرانبەر هێرشەکانی خاچپەرستەکان دەکەن" و لە زمانی "ڕەشیدەدین"ەوە {ڕەشیدەدین فەزلوڵڵا} کە "مارک کاترمیر" [٨] کتێبەکەی وەرگێڕاوە، باسی "بەرخۆدانی خوێناویی کوردەکان لە بەرانبەر هێرشی هێزەکانی هۆلاکوو خان کە چەندان شکستیان پێ هێناوە" دەکات و وەک "وێنای ئازایی و قارەمانی کورد" هەڵی دەسەنگێنێت. سەبارەت بە تەیموووریش دەڵێت: "ئەگەرچی زۆربەی خاکی کوردستانی داگیر کرد، بەلام لە ڕووبەڕووبوونەوە دەگەڵ کوردەکاندا گەلێک جار تووشی شکست هاتووە، بەتایبەت لە ناوچەی ئامێدی". هەروەها سەبارەت بە هێرشی "سوڵتان سلێمانی مەزن" لە سەرەتای سەدەی ١٦دا بۆ ڕۆژاوای کوردستان دەڵێت: "... {کوردە} سەربزێوەکان ماوەی ٣٠٠ ساڵ بوو هێز و توانایان لە دەروازەی باڵا بڕیبوو". سەبارەت بە کوردەکانی ڕۆژهەڵاتیش دەڵێت: "دەسەڵاتی حکومەتی پارس بەسەر هۆزەکانی ڕۆژهەڵاتی کوردستان گەلێک لاواز بووە، ئەگەرچی هۆزەکانیان لە بارەگای دەسەڵاتدا گەلێک جار دەوری بەرچاویان هەبووە".

سەبارەت بە زمانی کوردی لە دونیای زانستیدا لە لاپەڕەکانی ٣٤ و دواتردا، دیسان لەسەر بنەمای سەرچاوە ئاماژەپێکراوەکان، لێرخ دەڵێت: "ئەو گەڕیدانەی دەگەڵ کورد ژیاون، زۆر بە دەگمەن سەرنجیان داوەتە زمانی کوردی و زۆربەیان هیچ هەوڵیان نەداوە کۆڵینەوە لەو زمانە بکەن. ئەوانەش کە زمانی کوردی فێر بوون، تەنێ باسی یەک یان دوو زاراوەیان کردووە، چونکە زانیارییان لەسەر پێداویستییەکانی زانستی زمانەوانی نەبووە".

لێرەدا لێرخ دەڵێت لە ساڵی ١٧٦٢دا بۆ یەکەم جار "جان میشایلز"[٩] ڕۆژهەڵاتناسی ئەڵمانی سەردەمی ڕۆشنگەری، داوای لەو گەڕیدە دانیمارکییانە کردبوو کە بە فەرمانی پاشای ئەم وڵاتە سەردانی ڕۆژهەڵات دەکەن، بابەت سەبارەت بە زمانی کوردی کۆ بکەنەوە. ئینجا تەنیا لە ساڵی ١٧٦٤دا، "ئاوگوست

"ڤۆن شلۆتسەر"[١٠] خوێندکاری لێهاتووی "جان میشایلز" بە فەرمانی "یەکاترینی دووەم" ئیمپراتۆری رووسیا سەردانی رۆژهەڵاتی کرد و کاری لەسەر کورد و زمانی کوردی دەست پێ کرد. لێرخ هەروەها ناوی قەشە "گارزۆنی" ئیتاڵییی هێناوە کە لە ساڵی ١٧٦٨ەوە ١٨ ساڵ لە شاری ئامێدی ژیاوە و یەکەم کەس بووە زانایانی جیهانی بە زمانی کوردی ئاشنا کردووە. لێرخ لێرەدا بەوردی باسی نێوەرۆکی کتێبەکەی "گارزۆنی" کردووە و دەڵێت: "بێگومان لەبەر نەبوونی بابەتێکی هاوچەشن چ ئەو کاتی و چی پێشتریش، ئێستا دەتوانین بڵێین کە بەرهەمەکەی "گارزۆنی" گەلێک بەنرخە. هەڵبەت "گارزۆنی" بابەتە کۆکراوەکانی بەباشی نەگواستووەتەوە، بۆیە نابێت چاوەڕوانێکی ئەوتۆمان لەم بەرهەمە هەبێت". هاوکات دەگەڵ هەڵسەنگاندنێکی چڕوپڕ سەبارەت بە نێوەرۆکیان، لێرخ ئاماژەی بە ژمارەیەک کتێب و بۆچوونی گەریدە و نووسەرانی کردووە کە هەر کامیان رێژەیەک واتا و وشەی کوردییان تۆمار کردووە.

لێرخ بەگوێرەی توێژینەوە زمانەوانییەکان، هەروەها لەسەر بنەمای لێکۆڵینەوەکانی خۆی سەبارەت بە زمانی کوردی، زاراوەکانی کورمانجی، لوڕی، کەلهوڕی، گۆرانی و زازای بۆ زمانی کوردی هەژمار کردوون. سەبارەت بە زمانی کوردی و فارسی لێرخ هاوڕا بووە دەگەڵ "رۆدیگێر"[١١] و "پۆت"[١٢] و پێی وا بووە:

"زمانی کوردی لە زمانی پارسیی نوێ زۆر نزیکە، بەڵام لە زۆر لایەنیشەوە لە یەکتر دابڕاون و گۆڕانییان بەسەردا هاتووە، بەتایبەت بەهۆی کورتبوونەوە و پتر سووانەوەی پیتە دەنگدارەکان و بزربوونی پاشگرە لێکدراوەکان و لەنێوچوونی کارە سادەکان و جێگرتنەوەی بە کاری یاریدەدەر. هەڵبەت زمانی کوردییش وەک زمانی پارسیی نوێ کاتێک بووەتە زمانی وێژەیی، لە توانەوە رزگاری بووە.... هەر دوو زمان یەک ریشەیان هەیە و لە زمانی زەندی {ئاڤێستایی} زۆر نزیکن. لە یەک رووەوە زمانی کوردی و زمانی پارسیی نوێ تووشی یەک چارەنووس بوون و بە بڵاوبوونەوەی ئیسلام لە ناوچەکانی پارسەکان و کوردەکاندا، گەلێک وشەی عەرەبی کەوتووەتە نێو هەر دوو زمانەکە؛ ... بێجگە لەوە، لەم دوایانەدا لە ناوچەکانی رۆژاوا و باکووری رۆژاوای کوردستان تا رادەیەکی زۆر بەکارهێنانی وشەی تورکی بووەتە باو. بەڵام نە زمانی تورکی و نە زمانی عەرەبی کاریگەریی بەرچاویان لەسەر پێکهاتەی نێوخۆییی رێزمان کوردی دانەناوە و تەنیا وەک پینەیەک بەم

زمانەوە دیارە و دەكرێت زۆر بەئاسانی لە وشە ڕەسەنەكانی كوردی جیا بكرێنەوە".

سەبارەت بە وێژە و نووسراوەی كوردی لە لاپەڕەكانی ٤٣ و دواتردا، لێرخ دەڵێت: "كورد شیعری هەیە كە بەشێكیان كوردیی ڕەسەنن و بەشێكیان لە زمانی فارسییەوە وەرگیراون. بەداخەوە نزیك بە هەموویان نەناسراو ماونەتەوە. ڕێنووسەكەیان عەرەبی- فارسییە. بێجگە لە سترانە فۆلكلۆرییەكان، وەرگێڕراوی هەڵبەستە ئەفسانەییەكانی فیردەوسی و نیزامیشیان هەیە".

هەر لەم بارەدا لێرخ دەڵێت كەسێك بە ناوی "مەلا نەجەف" چامەیەكی بە ناوی "خودا" [١٣] بۆ "ڤ. دیتل" [١٤] خوێندووەتەوە و ناوبراو گوتوویەتی بەختیارییەكانیش وێژەی خۆیان هەیە.

سەبارەت بە مۆسیقا و گۆرانیی كوردی لە لاپەڕەی ٤٤دا، ئاماژەی بە بۆچوونەكەی "جێمز ریچ" كردووە كە گوتوویەتی:

" كورد حەزی لە مۆسیقایە و هەواكانیان مۆركێكی خەم و پەژارەی پێوە دیارە. لە جەژنی ڕەمەزاندا گوێبیستی نەوایەكی یەكدەنگ {-uni sono}ی ئارام و دڵڕفێنی بلوێری جووتیارێكی كورد دەگەڵ سترانێكی ئارامی خەمبار بووم. گۆرانییەكانی سەپانە كوردەكان سەبارەت بە داستانی شیرین و فەرهاد، وەك ئاوازی لۆتكەوانە ڤێنیزییەكانە".

هەروەها ئاماژەی بە بۆچوونی "خەچەتوور ئابۆڤیان" [١٥] كردووە كە جەختی لەوە كردووەتەوە:

"گۆرانییە فۆلكلۆرییەكانی كوردی بەشێوەیەكی سەرسووڕهێنەر پێشكەوتوون و گەیشتوونەتە لووتكە.... ژن و پیاوی كورد بە ناخی شاعیرانە لە دایك دەبن... زۆر ئاسایی و بێگرێوگۆڵ و بە گشتی هەست و ویستیان، سۆز و خۆشەویستیی خۆیان بۆ دۆڵ و دەراوەكان، چیاكان، ئاوهەڵدێرەكان، ڕووبارەكان، گوڵەكان، چەكەكانیان، ئەسپەكانیان، بۆ جەنگاوەرە دلێرەكانیان بە گۆرانی دەچڕن... {بەڵام} بەداخەوە بەشێكی زۆر كەم لەو بەرهەمانە بۆ ئێمە ناسراون".

سەبارەت بە دۆخی ئایینی هۆزەكانی كورد و ئێزدییەكان لە لاپەڕەكانی ٤٥ و دواتردا، لێرخ دەڵێت:

"زۆربەی كورد پەیڕەوی لە ئایینی محەممەدی و ئایینزای شافیعی دەكەن، بەڵام هەندێك لە هۆزەكانیان شیعەن. بەگشتی هەموویان موسڵمانی باش نین، باوەڕیان بە هات و نەهات نییە و لە بەرانبەر نەخۆشیی تاعووندا

خۆیان ناپارێزن، خواردنەوەی مەی، بە گوناهـ نازانن و تورک و پارسەکان پێیان وایە کوردەکان دەگەڵ ژنەکانیان زۆر نەرم و نیانن. تورکەکان دەڵێن، کوردەکان لە زۆر بارەوە وەک ئەورووپاییەکانن".

هەروەها لە زمانی ڕۆژهەڵاتناسی فرانسایی، "مارک کاترمیر" و ئەویش لە زمان "مەسعوودی"یەوە دەڵێت:

"کریستیانە یەعقووبییەکانی دەوروبەری مووسڵ و چیای جوودی کوردن". یان بەگوێرەی گەشتنامەکەی کەشیشی ئەمریکایی، "هۆراشیۆ ساوتگەیت"[١٦] دەڵێت: "لەنێو یەعقووبییەکانی دەوروبەری مێردیندا، هەندێک ئاگرپەرست هەن کە بە زمانێکی نهێنی دەئاخڤن کە پێی دەڵێن زمانی "شەمسییە" و لە دیاربەکر ١٥ ماڵباتی لەم چەشنە هەیە".

لێرخ دەڵێت: "لە ئاخاوتنی کوردزمانانی پەیڕەوی ئایینی ئێزدیدا، "عەلیئۆلاهی"{یارسان} و "چراخ-سۆندەران"دا[١٧]، پەیڤگەلێکی سەرنجڕاکێش دەبینرێت کە پاشماوەی زمانێکی کەونارای میزۆپۆتامیا و وڵاتانی دەوروبەریەتی". لێرخ لەم بەشەدا باسی چەند ئوستوورەی کەوناری ئایینی دەکات و پاش ئاماژە بە پیرۆزبوونی مەلیک تاوس لای ئێزدییەکان، ئاماژە بە بۆچوونی چەند زانایەک سەبارەت بە خوداوەندی ئەکەدی، سۆمەری و بابیلۆنی بە ناوی "نێرگاڵ" دەکات کە گوتوویانە هاوشێوەی مەلیک تاوس بووە، لێرەدا لێرخ جەختی لەوە کردووەتەوە کە ڕیشەی "نێرگاڵ" هەمان "ئەر، ئۆر یان ئوور"، واتە هەمان "ئاگر"ە و هاوڕیشەیە دەگەڵ خوداوەندی "ئاستارتا" [١٨] کە خوداژنی هۆزە سامییەکانی ٣ هەزار ساڵ پێش زایین بووە. تەنانەت دەڵێت، سەرچاوەی خوداوەندی "ئاستارتا" دەگەڕێتەوە بۆ ناوچەی "پۆنت" {باشووری ڕۆژهەڵاتی دەریای ڕەش} و لە ڕێگەی دانیشتوانی ناوچەی "تاورید" {ناوی کەوناری نیمچەدورگەی کریم} گوازراوەتەوە بۆ نێو گەلانی سلاڤیانی. بۆیە لێرخ پێی وا بووە سەرهەڵدانی ئایینی ئێزدی بۆ سەردەمانی فرە کەونارا دەگەڕێتەوە.

هەروەها بەگوێرەی نووسراوەکانی "هێنری لەیارد"ەوە دەڵێت:

{ئەو کوردانەی} "لە کوێستانەکانی "دیجووک"ی باشووری ڕۆژهەڵاتی ئەرزەڕۆم دەژین، داربەڕوو، درەختە مەزنەکان، زنارە بەرزەکان و دیاردە مەزنەکانی سروشت دەپەرستن. "ڕەشید پاشا" کە ئەو زانیارییانەی بۆ "لەیارد" باس کردووە، گوتوویەتی ئەو هۆزانە دابونەریتی خراپ و شاراوەیان هەیە؛ ڕێبەرە ئایینی و سیاسییەکانیان بە کوردی دەئاخڤن، بەڵام ناوەکانیان

عه‌ره‌بییه‌".

لێرخ له‌ باسی ئێزدییه‌كاندا، ده‌ڵێت:

سه‌باره‌ت به‌ ناسنامه‌ی شێخ ئادی كه‌ ئێزدییه‌كان به‌ په‌یامهێنه‌ری خۆیان ده‌زانن گه‌لێك بۆچوونی جیاواز هه‌یه‌، به‌ڵام ئه‌و كه‌سانه‌ی ئه‌م باسه‌یان ورووژاندووه‌، هیچكامیان ئاگایان له‌ دێڕێكی Bar-Hebraeus [19] نه‌بووه‌ كه‌ له‌ لاپه‌ڕه‌ی ٥٧٩ی وه‌رگێڕراوی لاتینی ده‌ستنووسه‌ سریانییه‌كه‌یدا، {به‌م شێوه‌یه‌} باسی سه‌رده‌می ژیانی شێخ ئادی كردووه‌: (نزیك ساڵی ١٢٧٥ی زایینی) "له‌ نێوان هه‌ر دوو كوڕه‌كه‌ی شێخ ئادیدا، ناكۆكی ساز بووه‌. ئه‌و شێخه‌ی كه‌ ئێزدییه‌كان به‌ په‌یامهێنه‌ری ئایینی ئێزدی ده‌زانن". ئه‌گه‌ر ئه‌م دێڕه‌ی سه‌ره‌وه‌ ده‌گه‌ڵ بۆچوونه‌كه‌ی شه‌ره‌فخان لێك گرێ بده‌ین كه‌ ده‌ڵێت، به‌گوێره‌ی هه‌ندێك له‌ زانایانی هۆزه‌كانی ده‌ورووبه‌ری مووسڵ و شام، شێخ ئادی سه‌ر به‌ زنجیره‌ی مه‌روانییه‌كان بووه‌ (از تابعان خلفاء مروانیه‌ بوده‌)، ئینجا دژواره‌ ئه‌و كه‌سایه‌تییه‌ی كه‌ ناوی {له‌ كتێبه‌ سریانییه‌كه‌دا} هاتووه‌، به‌ پێكهێنه‌ری "سێكتی" ئێزدی هه‌ژمار بكه‌ین. چونكه‌ ئایینی ئێزدی زۆر كۆنتره‌ له‌ سه‌ده‌ی ١٣ی زایینی".

لێرخ له‌ درێژه‌ی ئه‌م به‌شه‌دا، پتر له‌ ٥ لاپه‌ڕه‌ی بۆ بۆچوونی گه‌شتیاران و نووسه‌رانی دیكه‌ سه‌باره‌ت به‌ ئایینی ئێزدی و "عه‌لیئۆڵاهی" و ئایینی كوردانی "شه‌به‌ك" ته‌رخان كردووه‌. سه‌باره‌ت به‌ ئایینی "عه‌لیئۆڵاهی" ده‌ڵێت: "گه‌لێك گرنگه‌ سه‌ره‌تای ده‌ستپێكی ئه‌م باوه‌ڕمه‌ندییه‌ بزانین، به‌ڵام ده‌بێت به‌ ئاشكرا بڵێین كه‌ هیچ له‌باره‌یانه‌وه‌ نازانین". به‌ڵام به‌گوێره‌ی گێڕانه‌وه‌كانی ئه‌و گه‌ڕیدانه‌ی سه‌ردانیان كردوون، ده‌ڵێت باوه‌ڕیان به‌وه‌ هه‌یه‌ كه‌ پاش مردنیان، ڕۆحیان بۆ جه‌سته‌ی زینده‌وه‌رێك یان بۆ جه‌سته‌ی مرۆڤێكی دیكه‌ ده‌گوازرێته‌وه‌. واته‌ ڕۆح له‌ جه‌سته‌یه‌ك بۆ جه‌سته‌یه‌كی دیكه‌ جێگۆڕكێ ده‌كات و سه‌دان ساڵ ده‌ژیت. هه‌روه‌ها جه‌ختی له‌وه‌ كردووه‌ته‌وه‌ كه‌ په‌رستنی عه‌لی به‌جێی خودا، ناكه‌وێته‌ نێو ده‌قی ئایینی "عه‌لیئۆڵاهی"ییه‌كان، به‌ڵكوو ته‌نیا ده‌گه‌ڕێته‌وه‌ بۆ شاردنه‌وه‌ی "بتپه‌رست"بوونیان به‌ مه‌به‌ستی ڕاكێشانی سۆز و خۆشه‌ویستیی پارسه‌كان كه‌ شیعه‌ن. دواتر ده‌ڵێت: "به‌گوێره‌ی Bar-Hebraeus ناوی ڕاسته‌قینه‌ی ئه‌م "سێكت"ـه‌ كه‌ شیعه‌ن، "النصیریة"[20] "یه‌. "كلێمنت دێ بۆدێ" [21] به‌ "نووسه‌یر"ییه‌كان و "ساوتگه‌یت به‌ "نه‌سووری" ئاماژه‌یان پێ كردووه‌".

هه‌روه‌ها ئاماژه‌ی به‌ بۆچوونی "جۆرج پێرسی باجه‌ر" [22] یش كردووه‌ كه‌ گوتوویه‌تی:

"سه‌باره‌ت به‌ كورده‌ كۆچه‌ره‌كانی نزیك جزیره‌ ده‌نگۆیه‌ك هه‌یه‌ كه‌ گوایه‌

گوێلک دەپەرستن و شـــەوانە کۆبوونەوەی شاراوەیان هەیە. دەســـتەیەکیان بە ناوی "شـــەبەک" هەیە کە لە دووســـێ گوندی نزیک مووســـڵ دەژین و ئەگەر کەسێکیان بـــە دەســـتووری ئیسلام هەڵســـوکەوت بکات، لـــە کۆمەڵـــگای خۆیـــان دەری دەکەن؛ ئەوانەش ســـاڵانە جەژنی خۆیان هەیە و وەک ئێزدییەکان بە گەڕ دەســـت دەگرن و هـــەڵ دەپەڕن".

وردبوونەوە لە ژمارەی هۆزەکانی کورد

لـــە لاپەڕەکانـــی ٥٩-١٢١ی ئـــەم بەشـــەدا، لێـــرخ دەڵێـــت، هۆزەکانی کورد لەژێر دەســـەڵاتی ســـێ زلهێزی ڕووســـیا، تورکیـــا و پارســـدا دەژین و لـــە ٦٢ لاپەڕەدا و بەگوێرەی ســـەرچاوە ئاماژەپێکـــراوەکان بـــەوردی هەژماری ئاپـــۆرە و هەندێـــک تایبەتمەندی و ناوی لق و پـــۆ و خێڵەکانی زۆربـــەی هۆزەکانی کـــورد کە لە ناوچەکانی ژێر دەســـەڵاتی ئەم ســـێ وڵاتەدا دەژین، تۆمار کردووە.

ســـەبارەت بە دۆخی ژیانـــی کوردەکان لە پـــارس و تورکیادا[٢٣]، لێـــرخ دەڵێت:

"بارودۆخی ئیمپراتۆرییەکانـــی تورک و پارس ئەوەنـــدە لەبـــار نییە بـــۆ دابینکردنی ژیانێکـــی بـــاش، ئینجـــا دۆخەکە بۆ کوردەکانیـــش گەلێـــک نالەبارترە. بۆیە گۆڕەپانەکـــە بۆ دژکـــردەوەی توندوتیژانە و هەمەلایەنـــەی کـــوردەکان ئامادەیە".

ئامـــاژە بـــە بۆچوونی "جۆرج پێرســـی باجەر"یـــش دەکات کـــە گومانی لەوە نەبـــووە ئەگـــەر کوردەکانـــی تورکیا لەژێر دەســـەڵاتێکی دادپـــەروەردا ژیابان، گەلێک فەرمانبەرتر و بەســـوودتر دەبوون. کوردەکان لـــە وەڵامی پرســـیاری ئەم ڕۆژهەڵاتناســـە ئینگلیـــزەدا کە بۆ چی ئێوە بەردەوام لە شۆڕشـــدان، گوتوویانە:

"باشـــە دەبێـــت چ بکەیـــن؟ ئێمە کە لە دەشـــتاییدا دەژییـــن، خەریکی ئاوەدانکردنـــەوەی گوندەکانیـــن. بـــە باخ و ڕەزەکانمـــان ڕادەگەیـــن، خەریکـــی کشـــتوکاڵین و زەویی دێـــم پربەرهەم دەکەین، بـــەڵام لە بەرانبـــەردا، باجی زەبـــەلاح بەســـەرماندا دەســـەپێنن و هیچ ســـوودێک لـــە کار و زەحمەتمان پـــێ ناهێڵنـــەوە و دەکەوینـــە بـــاری هەژاری، ســـەرباری ئەوەش ڕووبەڕووی ئەوپـــەڕی توندوتیـــژی و ســـەرکوت بووینەتەوە. کاتێـــک ناتوانین داخوازییە چاوەڕوانکراوەکانـــی ســـەرکوتکارانمان جێبەجـــێ بکەیـــن، ئینجـــا تۆمەتی خراپکاریشـــمان دەخەنە پاڵ. تورکەکان گوندەکانمـــان تاڵان دەکەن، کەرەســـتە کشـــتوکاڵییەکانمان دەدزن، یـــان دەمانکوژن یان بەدیـــل دەمانگرن. ئیتر چ ڕێگەیەکمـــان بـــۆ دەمێنێتەوە؟ ناچار دەبێـــن خانوخێزانمان جـــێ بهێڵین و ڕوو بکەینە هەوارەکانمـــان لە چیاکان کە لە هەرچی ســـەرکوتکاری و ســـتەمە، ئـــازادن. بەڵـــێ، ئەوەیە چارەنووســـی ئێمە. بـــەڵام خوا بەخشـــندەیە".

لێرخ پێی وا بووە بارودۆخی کوردەکانی پارس لەچاو کوردەکانی تورکیا، باشتر بووە. و دەڵێت ئەو ناوچەیەی لە کەوناراوە بە زنجیرەچیاکانی زاگرۆس ناسراوە و ئێستا بەناوی لورستان بەناوبانگە، هەر لە کۆنەوە پەیوەندیی بە دەوڵەتی پارسەوە زۆر لاواز بووە و هۆکارەکەشی گەڕاندووەتەوە بۆ ئازایی و جەنگاوەریی ئەو هۆزانەی لەم کوێستانانەدا دەژین و دەڵێت: "لورەکان لە ناوچەکانی خووزستان و "بێهبەهان"یش دەژین... ئاغاوەتە خۆجێیییەکان هەر لە سەردەمانی کۆنەوە کاروباری هۆزیان بەڕێوە بردووە و شا بەهەڵکەوت توانیوێتی کاربەدەستانی خۆی بەسەریاندا بسەپێنێت".

خشتەی ناوچەکانی ژیانی هۆزەکانی کورد لەم سێ وڵاتەدا، گەلێک سەرنجراکێشە و لێرخ بەم شێوەیە ئاماژەی پێ کردوون:

لە تورکیا

لێرخ لە پەراوێزدا بەگوێرەی سێ سەرچاوە دەڵێت کوردەکان لە ٤٠ ئەیالەتی ئەم وڵاتەدا دەژین. بەڵام لەم بەشەی کتێبەکەیدا ئاماژە بە شوێنی ژیانی هۆزەکانی کورد لە ١٠ ئەیالەت و لیواکانی کردووە و بەگوێرەی سەرچاوە ئاماژەپێکراوەکان زۆر بەوردی زانیاری سەبارەت بە هۆزەکانی کوردی تۆمار کردووە کە بریتین لە: ئەیالەتی هەکاری، پێکهاتوو لە لیواکانی: هەکاری، وان، مێردین و جزیرە و زانیاری سەبارەت بە پتر لە ٦٣ هۆز و خێڵی ناوچەکە؛ ئەیالەتی کوردستان بە لیواکانی دێرسم، مووش و دیاربەکر و زانیاری سەبارەت بە پتر لە ٢٣ هۆز و خێڵی ناوچەکە؛ ئەیالەتی مووسڵ بە لیواکانی مووسڵ[٢٤] و ڕواندز و زانیاری سەبارەت بە پتر لە ٦٧ هۆز و خێڵی ئەم ناوچەیە؛ ئەیالەتی بەغدا بە لیواکانی بەغدا، سلێمانی و بەسرە و زانیاری سەبارەت بە پتر لە ٣٠ی هۆز و خێڵی ناوچەکە؛ ئەیالەتی حەلەب بە لیواکانی حەلەب، ئورفا، ڕووم قەلەسی، بیرجیک، عەینتاب و کلیس و زانیاری سەبارەت بە پتر لە ٢٣ هۆز و خێڵی ناوچەکە؛ ئەیالەتی خەربڕووت بە لیواکانی خەربرووت، بەگیسنە، مەلاتی، میادێن و عەرەبگیر و زانیاری سەبارەت بە ٤ هۆز و خێڵی ناوچەکە؛ ئەیالەتی ئەدەنە بە لیواکانی ئەدەنە، ئیچیل، تارسووس، بیلان، قەرە ئیسالیو و مەرعەش و زانیاری سەبارەت بە ٢ هۆزی ناوچەکە؛ ئەیالەتی بۆزووک یان بۆزووق[٢٥] بە لیواکانی بۆزووک، ئەنگورا، کیانگیری، قەیسەری، کۆزان داغ و ناوچەکانی هۆزی "جیهان بەگلی" و زانیاری سەبارەت بە ٢ هۆزی ناوچەکە؛ ئەیالەتی ئەرزەرۆم بە لیواکانی ئەرزەرۆم، "چەڵدر"، قەرس و بایەزید و زانیاری سەبارەت بە ١٢ هۆز و خێڵی ناوچەکە.

لە ڕووسیا،

بەگوێرەی لێرخ کوردەکان لە ناوچەی قەرەباخ و پارێزگای یەریڤان و پارێزگای ئیمێریتی[26] ژیاون؛ لە ۴ گوندی محاڵی دارئالاگێز و زانیاری سەبارەت بە ۱۲ هۆز و خێڵی ناوچەکە؛ لە محاڵی نەخجەوان ۳۳۶ کۆچەری کورد؛ لە محاڵی سەردار ئاباد و زانیاری سەبارەت بە ۱۰ هۆز و خێڵی ناوچەکە؛ لە محاڵی سوورمالین و زانیاری سەبارەت بە ۱۰ هۆز و خێڵی ناوچەکە؛ لە محاڵی شەروور پتر لە ۲۶۰۰ کۆچەری کورد دەژین؛

لە پارس،

هۆزەکانی کورد لەم ناوچانەدا دەژین:
لە ئازەربایجان (پتر لە ۵۴ هۆز و خێڵ)؛ لە قەزای تارۆم لە "سەر سنووری ئازەربایجان و ئێران"؛ لە دەوروبەری شاری ڕەی[27]؛ لە ئەردەلان (۷ هۆزی ناوچەکە)؛ لە دەوروبەری کرماشان (۷ هۆز و خێڵی ناوچەکە)؛ لە لورستان و خووزستان (پتر لە ۸۹ هۆز و خێڵی ناوچەکە)؛ لە ناوچەی بەختیاری (پتر لە ۱۶۰ هۆز و خێڵی ناوچەکە)؛ لە ناوچەی کووەگیلوویە (پتر لە ۲۸ هۆز و خێڵی ناوچەکە)؛ لە ناوچەی خۆراسان (۶ هۆزی ناوچەکە)؛ لە مازندەران (۲ هۆزی ناوچەکە)؛ لە چیاکانی دەیلەم ("زۆربەی دانیشتوانی ۲۵ گوند بە درێژایی ڕووباری "قزڵ ئۆزن" تاکوو پشتکووهی لورستان کوردن"). هەڵبەت لێرخ دان بەوەدا دەهێنێت کە زانیارییە چڕوپڕەکەی سەبارەت بە هۆزەکانی کورد تەواو نییە و وەڵامدەری کۆتایی بۆ ئەو پرسە نابێت.

بەرگی دووەم

بەرگی دووەم ۱۴۵ لاپەڕەیە و بریتییە لە پێشەکی، ڕاپۆرتی ئەکادیمیست "دۆرن"، ڕاپۆرتێک بۆ ئەکادیمیا سەبارەت بە سەردانەکەی لە "ڕۆسلاڤڵ"، کۆمەڵێک دەقی کوردی بە زاراوەکانی کورمانجی و زازا، هەروەها پاشکۆیەک کە دەقە کوردییەکانی ئەرزەڕۆم و تەورێزی لەخۆ گرتووە.

پێشەکیی بەرگی دووەم

لە لاپەڕەکانی III-VIدا، لێرخ ئاماژە بەوە دەکات کە لە ساڵی ۱۸۵۶، بە بڕیاری ئەکادیمیای زانستیی ڕووسیا بە مەبەستی توێژینەوە لە زمانی کوردی، ڕەوانەی شاری "ڕۆسلاڤڵ" لە پارێزگای "سمۆلێنسک" کراوە، ئەو شارەی کە هەندێک دیلی کورد لەوێندەری ڕاگیرابوون . لێرخ سێ مانگ هاموشۆی هەبووە دەگەڵ ۵۰ کوردی ناوچەکانی: مێردین، جزیر، دێرسم، مووش، دیاربەکر، ئورفا، بێرەجیک، خارپووت، Бегесне بەگیسنە"، مەلاتیە، مادەن، عەرەبگیر و ئەرزەڕۆم ("زاراوەی زۆربەیان کورمانجی و هی هەندێکیشیان زازا بووە").

لێرخ لە سەرەتا تا ڕادەیەکی باش ئاخێوەری زمانی کوردی بووە. دواتر توانیویەتی نموونەگەلێک لە دەقی

کوردی بە زاراوە ئاماژەپێکراوەکان بنووسێتەوە و گەلێک زانیاریی ئیتنۆگرافیایی سەبارەت بە کورد کۆ بکاتەوە؛ بۆیە تەوەرەی سەرەکیی بەرگی دووەم (١٨٥٧) و سێیەمی (١٨٥٨) بەرهەمەکەی بریتییە لە کۆمەڵێک کۆکراوەی زمانەوانی و ئیتنۆگرافیایی کە لە دیلە کوردەکانی وەدەست هێنابوو، دەگەڵ ئەو زانیاریگەلەی لە نووسراوەکانی گەشتیارە ڕووس و بیانییەکان دەستی پێ ڕاگەیشتبوو.

ڕاپۆرتی ئەکادیمیست "دۆرن" [٢٨]

پرۆفیسۆر "ئاڵبرێخت دۆرن" سەرۆکی لقی مێژوو و زمانەوانیی ئەکادیمیای زانستیی ئیمپراتۆریای ڕووسیا لە کۆبوونەوەی ٢٠ی جوونی ساڵی ١٨٥٧دا سەبارەت بە ئاکامی گەشتەکەی لێرخ ڕای گەیاندووە کە: "بەخۆشییەوە "پ. لێرخ" بەربژێری {دکتۆر} لە زانکۆی سان پیتربورگ ئێستا لە گەشتەکەی گەڕاوەتەوە و ڕاپۆرتێکی تێروتەسەلی پێشکەش بە لقی ئەکادیمیا کردووە. ئەم ڕاپۆرتە هێشتا سەرەتاییە، بەڵام بەتەواوی پێشانمان دەدات کە ناوبراو لە ئەرکی خۆی دەگەڵ کوردەکان سەرکەوتوو بووە" (لاپەڕەکانی ١-٤).

ڕاپۆرتی لێرخ بۆ ئەکادیمیا

لێرخ لە ڕاپۆرتەکەیدا بۆ ئەکادیمیا لە لاپەڕەکانی ٥ تاکوو ٣٧دا، بەگوێرەی توێژینەوە زمانەوانییەکانی سەرچاوەکان، هەروەها لەسەر بنەمای لێکۆڵینەوەکانی خۆی سەبارەت بە زمانی کوردی، زاراوەکانی کورمانجی، لۆری، کەلهوڕی، گۆرانی و زازای بۆ زمانی کوردی هەژمار کردوون. لێرخ لە هاموشۆ دەگەڵ دیلە کوردەکاندا، هەلی فێربوونی تەنیا زاراوەکانی کورمانجی و زازای بۆ ڕەخسابوو، بەڵام پتر خەریکی کورمانجی بووە. چونکە وەک لێرخ بۆخۆی دەڵێت: "کوردەکان لە سەرتاسەری ڕۆژاوای کوردستان، واتە لە مووسڵەوە بگرە هەتاکوو ئاسیای بچووک و سلێمانی ڕاوێژیان زاراوەی کورمانجییە". هاوکات ڕوونی کردووەتەوە کە لە ئاخافتنی هۆزەکانی باکوور و باشووری ڕووباری دیجلە بەگوێرەی وشە، گۆکردن و بیچمی ڕێزمانی زاراوەکانیان، جیاوازی بەدی دەکرێت، "بەڵام ئەو جیاوازییە ئەوەندە مەزن نییە کە ئەندامانی هۆزەکان لە یەکتر تێ نەگەن".

لێرخ دەگەڵ "ئاڤگۆست فریدریش پۆت"، زمانەوانی ئەڵمانی، یەکێک لە دامەزرێنەرانی زمانەوانی مۆدێرنی هیندوئەورووپایی و زمانەوانیی گشتی، هاوڕا بووە کە لەنێو زمانە ئێرانییەکاندا زمانی کوردی، زمانێکی سەربەخۆیە؛ لەم بارەوە دەڵێت:

"بەپێی زانیارییە کۆکراوەکانم بێت، هیچ بنەمایەکم بەدی نەکردووە تا هاوڕا نەبم دەگەڵ داکۆکییە سەلمێنراو و پەیتاپەیتاکانی پرۆفیسۆر "پۆت" کاتێک لەنێو کۆمەڵە

زمانـــە ئێرانییەکانـــدا زمانـــی کوردیی وەک زمانێکـــی ســـەربەخۆ پۆلیـــن کـــردووە... زمانی کـــوردی (کورمانجی) ســـەربەخۆیی خـــۆی لـــە جەرگەی کوردســـتاندا پاراســـتووە و پـــەرەی ســـەندووە؛ بیچمەکەی جیایە لە زمانی پارســـی بـــەڵام خزمایەتـــی نزیکیان دەگەڵ یەکتر هەیە... وشـــەگەلی بێگانە کـــە دزەیـــان کردووەتە نێـــو زمانی کوردی، هیچ کاریگەرییەکیان لەســـەر پێکهاتەی نێوخۆیی ئـــەو زمانە دانەناوە و دای نانێت.... هـــۆکاری جیاوازیی زمانی کوردی و پارســـی بێگومان دەگەڕێتەوە بـــۆ ئەو ســـەردەمانەی کـــە هۆزەکانی کـــورد لـــە هـــۆزە ئێرانییـــەکان جیا بوونەتەوە".

لێـــرخ پێداگرانـــە لەســـەر ئـــەو بـــاوەڕە بـــووە، داوەریکردن ســـەبارەت بە پەیوەندیـــی مێژوویی نێـــوان زمانە ئێرانییەکان دەگـــەڵ یەکتر تەنیا کاتێک ئاکامی دەبێت، ئەگەر ئاســـتی زانســـت بگاتە وەهـــا رادەیەک کە بـــۆ هەر کام لـــەم زمانانە توێژینەوەی زانســـتییانەی بـــاش لە ڕێزمـــان، فەرهەنگـــی پەیڤ، وشـــە و گۆکردنییان بکرێت.

لێرخ لـــەم راپۆرتەیدا پتـــر لە ٢٨ لاپـــەڕەی بـــە تێروتەســـەلی تەرخان کـــردووە بـــۆ تایبەتمەندییەکانـــی دیلـــە کوردەکانـــی ڕاگیراو لە شـــاری "ڕۆسلاڤـــڵ". بـــۆ نموونە:

"... لـــەو ماوەیـــەدا بینیـــم کـــە کـــوردەکان زۆرخـــۆر نیـــن، دڵپاکن، سوپاســـگوزارن بۆ ئـــەو چاکەیەی بۆیان دەکرێت، خاکەڕان، ڕاســـتگۆ و ڕووڕاستن؛ بێجگە لەمانە باش لە پێداویســـتی ژیانی بەکۆمەڵ تـــێ دەگەن، قســـەخۆش و شادن، و جۆرێک تێڕوانینی ڕاستەقینەیان هەیە بۆ هەموو شـــتەکانی دەوروبەریان... لەو ژوورانـــەی بۆیان تەرخان کرابوو و ٨ تا ١٢ دیلی (کـــورد و تورک)ی لە خۆ دەگرت، شـــادی و پێکەوەژیانی ئاشتیانە باڵادەست بـــوو... کاتێـــک چەند کەســـێکیان کۆ دەبوونـــەوە و گۆرانیبێژێکیـــان لەنێودا با، ئیتـــر کۆبوونەوەکەیان بـــە گۆرانیی نیشـــتمانی پـــڕ دەکرد لە شـــادی و خۆشی؛ وشـــەکانیش هەمیشـــە لێوانلێو بوون لـــە ســـۆزی ئاگرینی شـــانازی بـــە خـــاک و زێدیـــان. ســـەرەڕای باوەڕیـــان بە "محەممەدیزم"، هەســـتی نەتەوەییـــی خۆیان لەدەســـت نەدابوو. تەنانەت هەمیشـــە بە خۆشەویســـتی و بەجۆشوخرۆشـــەوە باســـی بەگەکانییان دەکرد. کەمیـــان نەدەهێنا لە گێڕانەوەی چیـــرۆک ســـەبارەت بە چارەنووســـی دڵتەزێنـــی زۆرێک لە ســـەرکردەکانیان. دیارە بـــە لەبەرچاوگرتنـــی دڕندەیی پاشـــاکانی تورکیـــا لە ئاســـیا، گەلێک بیرەوەریـــی دڵتەزێـــن و دەگمەنیـــان دەگێـــڕاوە. زۆربـــەی وشـــەکانی ئەو گۆرانییـــە فۆلکلۆرییانـــەی کـــە لـــە کوردەکان بیســـتوومن و تۆمارم کردوون،

ئیرۆتیکـــی و باســـی پاڵەوانێتیـــن... لە گۆرانیی کوردیـــدا، گاڵتە و گوڵمەز کەم نیـــن و زۆربەی گۆرانییـــەکان لە پێناو سەربەخۆیی لە شـــەڕە خوێناوییەکانیان دەگـــەڵ ســـوڵتانەکانی تورک باســـی پاڵەوانێتیـــی کورد و بەرخۆدانیان دەکات. وەک دەزانین (بەپێـــی مۆلتکە) تەنانەت ژنانیش لەو شـــەڕانەدا بەشـــدار بوون. لەنێـــو گۆرانییـــە تۆمارکراوەکانمـــدا، یەکێکیـــان ئاماژەیە بـــە ڕاپەڕینی کورد لـــە "خەرســـان داغ". نیـــوەی دەقە کوردییـــەکان (بە پەخشـــان و بەیتەوە) بە یارمەتیـــی حەســـەنی زازا، خەڵکی پاڵـــوو کە زۆر جـــار لـــە ژوورەکەم لە "ڕۆسلاڤـــڵ" لێـــم بیســـتووە، تۆمارم کـــردوون. جێگەی ســـەرنجە زۆر جار لـــە کاتـــی چرینـــی گۆرانییەکانـــدا، حەســـەن دەوەســـتا و دەکەوتـــە بیرکردنەوەیەکـــی قووڵ لـــە یادەوەری ئازایەتیی هاوهۆزەکانـــی. ئەوەش هێزی لێ دەبـــڕی و نەیدەتوانی بەســـەر ئەو هەســـتەیدا زاڵ بێـــت. جارێـــک لێم پرســـی بۆ بـــەردەوام نابێـــت، وەڵامی دامـــەوە، "دڵـــێ مە دەشـــەوتێ" (واتە دڵـــم ئاگری گرتووە). کاتێک حەســـەن بەســـەرهاتی شـــەڕ و پێکدادانی نێوان هۆزەکەی و هۆزەکانـــی تری دەگێڕاوە و خۆشی بەشـــدار بووبوو، هەمان هەست دووبارە بەســـەریدا زاڵ دەبـــووەوە. زۆر بەگەرمی و بەوپەڕی خۆشەویســـتییەوە باســـی "عەبدوڵڵا بەگ"، میری شـــاری پاڵـــووی دەکـــرد کە چاوێکـــی خۆی لەدەســـت دابـــوو و لە دیلیـــدا کۆتایی بـــە ژیانی خۆی هێنابوو. ئەو حەســـەنە، لەنێو ئاشـــناکانمدا، یەکێـــک لە کورە هەرە دڵپـــاک و لەســـەردڵەکان بوو... کورد نە تەنیا حەزی لە مۆســـیقا هەیە، بەڵکوو سەماش دەکات. لە کۆتاییەکانی ماوەی مانەوەم لـــە "ڕۆسلاڤل" کاتێک ژمـــارەی تورکەکان پتر لـــە کوردەکان بووبوو، هیـــچ تورکێکم نەدیت ســـەما بـــکات. بەگشـــتی تورکـــەکان ئـــەو هەســـت و نەســـتە چالاک و زیندووەی کوردەکانیان نەبـــوو. زۆر جار کوردەکان لە ڕیزێکـــی دووردرێژدا پشـــتێنەکانی یەکتریان دەگـــرت و ئینجا هەڵپەڕینێکی یەکدەســـتی ڕۆژهەڵاتییانـــەم دەدیت... لـــە گفتوگۆکانـــدا تایبەتمەندیـــی کەســـایەتیی کورد پتـــر دەردەکەوت، زۆرێـــک لە دیلـــەکان کەســـانی بەئاوەز بوون و ســـۆزدارییان بۆ بەها بەرزەکانی مرۆڤایەتـــی هەبوو. دەگـــەڵ کوردەکان بـــە زاراوەی کوردیـــی کورمانجـــی دەئاخاوتـــم و لە گفتوگۆکانـــدا تەنیا لە زێـــد و بژێویی گەلەکەیانم نەدەپرســـی، باسی چەمکە ئاکارەکانیشـــمان دەکرد. لە ڕاوێـــژی زاریاندا لـــەم بارەیەوە، تاقە پەیڤێکـــی نالەبـــار و یان بـــە دەنگی بەرزم لێیان نەدەبیســـت. بەم نموونەی ژێرەوە بۆم ســـەلما کە ئەوە هەســـتێکی زگماکی و ڕاســـتەقینەیانە. دوو عەرەب لە دیلەکانـــی "ڕۆسلاڤـــڵ" چەند جار

دزییەکی بچووکیان کردبوو. هەر لە ڕۆژی گەیشتنمدا، تووشی هەر کوردێک دەبووم، ئاگاداریان دەکردمەوە کە چاوم بەو عەرەبانە نەکەوێت. پاش ماوەیەک لە سەردانێک بۆ لای ئەو کوردانەی دەمناسین، هەستم بە شڵەژان و ئاڵۆزیی دۆخی کۆمەڵگەکەیان کرد. دواتر دەرکەوت کە کوردەکان عەرەبێکیان لە کاتی دزینی چەند دار و پەردوویەکی نەخۆشخانەی شار گرتبوو و بە تاوانی دەستدرێژی بۆ سەر ماڵ و سامانی ئەو دامەزراوە خێرخوازییە، هەموو ڕق و تووڕەییان بەسەر شان و شەپیلک و ڕدێنی عەرەبەکەدا بەتاڵ کردبوو... کورد پتر لە تورک بایەخ بە ڕواڵەتی خۆی دەدات. حوسێن هەمیشە لە ڕۆژە گەرمەکاندا بە جلی سپی دەسووڕایەوە و بەردەوامیش لە ڕووباردا خۆی دەشووشت؛ لە ژێر جاکەتێکی سپیی تا ڕادەیەک تەنگدا، کەوایەکی ڕەشی جوانی دەبەر دەکرد و پشتێنێکی چنراو لە داوی زیو و ئاوریشمی دەبەست و لە ڕۆژانی ساردا بە پاڵتۆ ناقۆلا سەربازییەکەی، خۆی دادەپۆشی. تەنانەت پاڵتۆکەشی بە شێوازێکی ڕێکوپێک و تایبەت لەبەر دەکرد. عەلی هاوڕێی محەممەد و سەر بە هۆزی "دێمی" لە شاری "هێنی" لە باشووری پالوو، جلوبەرگێکی پاک و ڕازاوەی دەبەر دەکرد. محەممەد هەروەها بە کڵاوە سوورەکەی کە وەک ئەورووپاییەکان لەسەری دەنا، جیاواز بوو".

لێرخ لەم بەشەدا کۆمەڵێک وشەی زاراوەکانی کورمانجی و زازاکی تۆمار کردووە کە لە دیلە کوردەکانی پرسیوە وەک واتاگەلێک: بۆ پەیوەندییە خێزانییەکان، ناوی مانگەکانی ساڵ، ناوی ئەستێرەکان، هەروەها هەندێک میتۆلۆژیی کوردییشی لە دیلەکان بیستووە، و لەم بارەدا دەڵێت:

"کوردەکان نە تەنیا ناوی ئەستێرەکان، بەڵکوو دونیای مەزنی گیاندار و ئاژەڵەکانیش بە ژیانی ئاساییی مرۆڤ دەبەستنەوە. وا دیارە لەنێو کورددا تەواو باو بێت و باوەڕ بەوە هەبێت کە "کوندەبوو" سەردەمانێک مرۆڤ بووە. ڕۆژێک دەگەڵ حوسێن پیاسەمان دەکرد، گوێمان لە خوێندنی "کۆترەپەپوو" بوو، حوسێن گوتی: ئەو باڵندەیە مرۆڤێک بووە کە براکەی خۆی کوشتووە و خودا سزای داوە و بووەتە ئەم باڵندەیە، بزانە چۆن هاواری براکەی دەکات و دەڵێت "کەکۆ! کەکۆ!"، کوردێکی دیکەی کوێستانەکانی بۆتان لەسەر ئەو باوەڕە بوو کە گوایە ئەو باڵندەیە دەڵێت: "کێ کوشت؟ کێ کوشت؟"، پاشان بە هاوارێکی بەرز دەیگوت، کوڕە! باڵندەکە دەڵێت: مە کوشت، مە کوشت. سەبارەت بە باڵندەی "گوێین"(بە زاراوەی زازا، باڵندەیەکە

لــە ڕەچەڵەکــی کۆتــر) حوســێن دەیگــوت کوڕێک بە دەســتی زڕدایکی دەکوژرێــت، خوشــکەکەی لــە خودا دەپاڕێتــەوە و خــوداش زڕدایکەکەی کردووە بەو باڵندەیــە... جارێکیان داوام لــە یەکێک لە کوردەکانــی "ڕۆسلاڤل" کرد پێم بڵێــت بەپێــی بیروباوەڕیان، هەموو شــتێک کە لەســەر زەوی دیارە لەســەر چی وەســتاوە (ئــەوان هیچ بیرۆکەیەکیــان نەبــوو ســەبارەت بە گۆی زەوی)، بەڵام ئــەو کوردە وەڵامی دامەوە کە زەوی لەســەر "گاماســی" وەســتاوە. لە گــەڕان بــە دوای مانای ئەم وشەیەدا، تێ گەیشــتم کوردەکانی دیکە درێژە بەو باســە نادەن و هەوڵیان دەدا پێــش بەو گفتوگۆیــە بگرن. من تەنیــا ئــەوەم لێیان دەســتکەوت کە گوایــە لــە کتێبــی "Ilmihal"(؟) [٢٩] دا باســی گاماســی کــراوە. یەکێکیان دڵنیا بــوو کــە باوکی ئــەو کتێبەی خوێندووەتــەوە... ســەبارەت بە ئایینی هاونیشــتمانە ئێزدییە "فرەخوداییە"کان، زۆر کــەم زانیاریم لە دیلــە کوردەکان دەســت کــەوت. گێڕانەوەکانیــان لە ئاســتی بابەتە کۆکراوەکانی گەشتیاران ســەبارەت بەو جڤاکــە ئایینییەوە تێ نەدەپەڕیــن. بەڵام هەندێــک زانیارییان درکاندووە کــە ڕەنگــە بێکەڵک نەبن. ئــەوەش باســی جڤاکێکــی ئایینییە کــە بە "چراخ-ســۆندەران" ناســراون و لــە باکــووری ڕۆژاوای مەلاتیــە (لە گوندەکانــی "حەســەن بەدریــک"، "حەکیــم خــان"، "ئالا جاخــان" و "دلووکــداش" دەژیــن). کەســێکی "فرەخــودا" دەیگــوت خوداکەیــان "ئەڵڵا"یە. موســڵمانەکان پێیان دەڵێن "قزلبــاش". بەگوێــرەی گێڕانەوەی ئەو کوردانەی کە هاموشــۆیان دەگەڵ ئەم تاقمە هەبووە، ژن و پیاوە "قزڵباشــەکان" بەبــێ جیــاوازی، ســەرپێچی خوری بــە ڕەنگــی خورماییان لەســەرە و گوڵینگەکانــی بەســەر دەموچاویانــدا شــۆڕ دەبێتــەوە. جلەکانیان ســەوزە، پێڵاوەکانیــان بــە کورک داپۆشــراوە. پیاوەکانیان قژی ســەریان دەتاشــن، بەڵام ڕیشــیان دەهێڵنــەوە. ژنەکانیان پرچیــان بە نۆ تا دە ڕایەڵــە دەهۆننەوە و بە شــیلان و مەرجــان دەیڕازێننەوە. جێگــەی ســەرنجە بەپێی نووســراوە کۆکــراوە نهێنییەکانی ئەو جڤاکە -وەک بۆ ئێزدییــەکان، کەڵەشــێر پێگەیەکی گرنگــی هەیــە. ڕێبــەری ئایینیــی ئــەو جڤاکە لــە بەرانبــەری مۆمێکی هەڵکراودا نزا دەکات و کەڵەشــێرێکیش بــە مۆمدانەکــە بەســتراوەتەوە. پاش تەواوبوونــی نزاکەی، بــە گۆچانێک لە کەڵەشــێرەکە دەدەن. دیارە کەڵەشێریش دەست دەکات بە خۆرزگارکردن و مۆمدانەکە دەکەوێــت و مۆمەکــەش دەکوژێتەوە. بۆیە ئــەم جڤاکــە ئایینییــە "فرەخودا"یە، بە "چراخ-ســۆندەران" ناسراون، هەڵبەت هەموو ئەوانە دەبێــت وەک "Relata Refero }بە

لاتینی: "من (تەنیا) ئەوەی بیستوومە دەیگێڕمەوە"}" لە منی وەرگرن. نەمتوانی دیاری بکەم کام هۆزە و خێڵ پەیرەوی لە ئایینی "چراخ-سۆندەران" دەکەن ".

دەقە کوردییەکان

لە سەرەتای ئەم بەشەدا، لێرخ کۆمەڵێک پەیڤی کورتی بە هەر دوو زاراوەی کورمانجی و زازا لەسەر بنەمای "ڕستە پێوەرەکانی بەکمایستەر"[30] وەرگێڕراوە. و هاوکات هەموو دەقەکانی کردووەتە ڕووسی (لە دوو بەرگە ئەڵمانییەکەش کردوویەتە ئەڵمانی). لێرخ بۆ نووسینی ئەم دەقانە لە نیگارەکانی ئەلفبێی لاتینی "لێپسیوس" کەلکی وەرگرتووە کە ئەو کاتی بە ئەلفبێی ستانداردی "لێپسیوس" ناسرابوو، و بۆ هەر دەنگێک کە بیستوویەتی، نیشانەیەکی بۆ داناوە کە لە زاراوەی کورمانجیدا بریتییە لە ٣٧ دەنگ: ٩ بزوێن (٥ بزوێنی درێژ و ٤ بزوێنی کورت)، دەگەڵ ٢٨ نەبزوێن. زاراوەی زازا بە دوو بزوێنی پتر، ٣٩ دەنگی بۆ داناوە: ٩ بزوێن و ٣٠ نەبزوێن. لێرخ باسی هۆکاری ئەم هەڵبژاردنەش دەکات و دەڵێت: "ئەلفبێی عەرەبی-فارسی کە بۆ زمانی کوردی بەکار دێت، بۆ دەربڕینی بێخەوشی هەموو ئەو دەنگانەی من لە بێژەکردنی کوردەکان دەمبیستن، لە جێی خۆیاندا نەبوون". لێرەدا لێرخ گۆکردنی هەر کام لەم نیگارانەی بە هەڵسەنگاندن دەگەڵ گۆکردنی نیگارە هاوشێوەکانیان لە زمانە ئەورووپاییەکان شی کردووەتەوە.

دەقەکان

لە لاپەڕەکانی ٤٥-٨٦دا، لێرخ بە نیگارەکانی ئەلفبێی لاتینی "لێپسیوس" ئەم دەقانەی بە زاراوەی کورمانجی نووسیوەتەوە:

١- وەرگێڕراوی حەوت چیرۆک کە لێرخ لە کتێبی فریدریش دیتریچ ١٨٢١-١٩٠٣، ڕۆژهەڵاتناس و مێژوونووسی ئەڵمانی بە ناوی "گوڵبژێرێکی وێژەیی عوسمانی" وەری گرتوون. ٢- وەرگێڕراوی ١٨ نەزیرە (ئەفسانە)ی تورکی لە کتێبی "ویکتۆر لێتریە"ی فرانسایی بە ناوی "گوڵبژرێک لە ئەفسانە تورکییەکان". ٣- دوو چیرۆک. ٤- چیرۆکی چارنووسی تێروتەسەلی "عەبدوڵڵا بەگ"، میری شاری "پاڵوو. ٥- بەسەرهاتی ئەوینداریی خەمباری کچی سەرۆکهۆزی "ڕۆمی". ٦- وەرگێڕاوی دەقەکانی "زیتر کویست".[31]

لە لاپەڕەکانی ٨٧- ١٢٣شدا بە زاراوەی "زازا" ئەم دەقانەی نووسیوەتەوە:

١- سێ چیرۆک سەبارەت بە پێکدادانی هۆزەکانی کورد. ٢- دوو چیرۆک. ٣- نەزیرەیەک سەبارەت بە باڵندەی "گۆیین".

بەیتەکان:

٢٥ گۆرانیی فۆلکلۆریی کە هەر کامیان لە ٢٠ تا ٤٠ ڕستە پێک هاتوون. نیوەرۆکی بەشێکیان "ئیرۆتیکی"یە و ئەوانی دیکە باسی ئازایەتی و پاڵەوانێتییە.

پاشکۆی بەرگی دووەم

بریتییە لە دەقەکانی ئەرزەڕووم و تەوریز .

دەقەکانی ئەرزەڕووم: لە کۆتایی ساڵی ١٨٥٦دا، "ئا. د.ژابا" هەندێک پەندی پێشینیانی تورکی و چەند بەشێک لە هەڵبەستەکانی "ئەسکەندەرنامە"ی نیزامی بۆ ئەکادیمیای ئیمپراتۆریای ڕووسیای ناردووە کە مەلا مەحموود بایەزیدی و چەند کەسێکی دیکە وەریان گێڕابووە سەر کورمانجی و بە ئەلفبێی عەرەبی نووسیویانە. لە لاپەڕەکانی ١٢٦-١٣٣دا، لێرخ بەشگەلێکی لەم دوو دەقەی تۆمار کردووە کە بریتین لە:

دەقی یەکەم: وەرگێڕاوی چەند کۆپلەیەکی "ئەسکەندەرنامە"ی نیزامی گەنجەوییە بە سەر دێڕی "خبر زانینا اسکندر ژ آژوتنا اوروس وخراب کرنا بردعی و برنا نوشابە بە یسیری".

دەقی دووەم: لەژێر سەردێڕی "ترجما ضرب مثلانە بزمانی کورمانجی" بریتییە لە وەرگێڕاوی ٢٧ پەندی پێشینیانی زمانی تورکی کە بە ئەلفبێی عەرەبی-فارسی نووسراوە.

دەقی نێردراو لە تەورێزەوە: دەقێکی زۆر سەرنجراکێشە لە لاپەڕەکانی ١٣٤-١٣٩ کە بریتییە لە وەرگێڕاوی "دیباچە" (پێشەکی)ی کتێبی "گوڵستان"ی سەعدی شیرازی لە زمانی فارسی بۆ زمانی کوردی. ئەوەش بە ئەلفبێی عەرەبی-فارسی نووسراوە و زۆر بەوردی :ژێرۆ"، "سەرۆ"، "بۆرۆ" و "سکون"ی بۆ دانراوە. لێرخ سەبارەت بەم دەق دەڵێت:

"ن.ڤ. خانیکۆڤ[32]" ڕۆژهەڵاتناسی بەناوبانگ، زانای کارای ئەکادیمیای زانستیی ئیمپراتۆریا و سەرکۆنسووڵ لە تەوریز، لە مانگی دیسەمبەری پارساڵ {واتە ١٨٥٦}، هەندێک دەستنووسی بۆ ئەکادیمیا ناردووە کە لەنێو هەندێک هەڵبەستی پارسی[33] و تورکیدا، چەند هەڵبەستی کوردییشی تێدا بوو. بێجگە لەمانە ناوبراو هەروەها لە "ساوج-بوولاخ"، شوێنی سەرەکی هۆزی موکری، هاندەر بووە بۆ وەرگێڕانی کتێبی "گوڵستان" بە زمانی کوردی. "میرزا زەمان"ی کورد، دەقی ئەو وەگێڕراوەی (١٥ لاپەڕەی قەبارە ٨) داوەتە بەڕێز "خانیکۆڤ" و ئەویش (لە مانگی جوولی ئەم ساڵ {واتە ١٨٥٧}) بە ئەکادیمیای پێشکەش کردووە".

لێرخ سەبارەت بە وەرگێڕی ئەم

دەقە دەڵێت:

"میرزا زەمان، لە سنەی ئەردەڵان لەدایک بووە؛ گوایە چیتر لە "سابلاغ" نەماوەتەوە و کاروباری بۆ خۆراسان گواستووەتەوە. وا دیارە نابێت چاوەڕوانی ئەوە ببین بەم زووانە وەرگێڕانی گوڵستان تەواو بێت". لێرخ لە بەرگی دووەمی ئەم بەرهەمەی بە زمانی ئەڵمانیدا دەڵێت: "میرزا زەمان بە بڕیاری حاکمی خۆراسان گەڕاوەتەوە بۆ خۆراسان" (لێرخ ٢، ١٨٥٩: ٥٢).

سەبارەت بە نێوەرۆکی دەقەکە دەڵێت: "میرزا زەمان هەوڵی داوە تا ئەو ڕادەیەی ئەلفبێی عەرەبی – فارسی ڕێگەی پێ دەدات، بێژەکردنی وشەکان بەباشی وێنا بکات". لێرخ زۆر بەوردی سەرنجی خستووەتە سەر زاراوەی ئەم دەقە و لە ڕووی زمانەوانییەوە دەگەڵ زاراوەی کورمانجی هەڵی سەنگاندووە، تێبینییەکانی خۆی نووسیوە و بە "زاراوەی سنەیی" ناودێری کردووە.

پێم وایە ئەم دەقە یەکەم دەقی وەرگێڕراو بێت کە بە زاراوەی کوردیی نێوەندی لە مێژووی وێژەی ئەم زاراوەیەدا تۆمار کرابێت و یەکەم جارە لە کتێبێکدا بە زمانی کوردی بڵاو بکرێتەوە.[٣٤] بۆیە هیوادارم پسپۆڕانی زمانی کوردی سەرنجی تایبەتی پێ بدەن.

بەرگی سێیەم (لێرخ، ١٨٥٨)

بەرگی سێیەم ١٦٧ لاپەڕەیە بریتییە لە: تێبینی و پێشەکیی نووسەر، فەرهەنگی زاراوەی کوردیی کورمانجی، فەرهەنگی زاراوەی کوردیی زازاکی، دوو فەرهەنگۆکیش بۆ وشەکانی پێشەکیی گوڵستان و زاراوەی "خەردووسی" دەگەڵ دوو پاشکۆ.

پێشەکی

لێرخ لە پێشەکیدا کە ٣٧ لاپەڕەیە (I تا XXXVII)، سەرچاوەی وشە کوردییەکانی نێو ئەو فەرهەنگانەی ڕیز کردووە کە بریتین لە:

کتێبە چاپکراوەکان، کە ناونیشانی ١٣ کتێب و نووسەرەکانێتی و زۆر بە وردی باسی نێوەرۆکی هەر کام لەو سەرچاوانەی کردووە و ڕەخنە و تێبینییە زمانەوانییەکانی خۆی نووسیوە.

کتێبە چاپنەکراوەکان و دەستنووسەکان، کە بریتین لە:

١- دەستنووسێکی پرۆفیسۆر "ڤ دیتل" سەبارەت بە هۆزەکان و مێژووی زمانی کوردی کە پاش مەرگی جێی هێشتبوو و سەرنجی سەرەکی خستووەتە سەر زاراوە کوردییەکانی کوردی، لەکی و لۆری. لەم کۆمەڵە دەستنووسەدا چامەیەکی ١٢٨ دووبەیتی بۆ پەسنی "خودا" و کورتە هەڵبەستێکی ١٨ دێڕی "مەلا نەجەف"ی تێدایە، دەگەڵ دەستنووسێکی بچووکی ٧٦ ڕووپەلی کە بریتییە لە هەڵبەستێکی

۲۹۸ دێڕی بە سەردێڕی "پادشاهی بی باک"، هەڵبەستێکی ۹۱ دێڕی بە سەردێڕی "نادر خاوتنی"، کورتە هەڵبەستێکی ۷ دێڕیی بە سەردێڕی: "منقبە شفیع"، هەڵبەستێکی ۴۱۰ دێڕی بە سەردێڕی: "یا حق سبحانی اینامە ونام بینامی سبحانی"، کورتە دەستنووسێکی ۵۴ ڕووپەلی کە بریتییە لە شیعری هەڵبەستوانانی جیاواز. لێرخ سەبارەت بەم دەستنووسانە دەڵێت: "بەهۆی نەبوونی کاتی پێویست، ناتوانم لێرەدا باسی زمانی ئەو دەستنووسانە بکەم". بەڵام لە بەرگی دووەمی دەقە ئەڵمانییەکە و لە ٥ لاپەڕەدا لێرخ باسی نێوەرۆکی ئەم دەستنووسانەی کردووە[٣٥].

۲- دەقە کوردییەکانی ئەرزەڕۆم کە بریتییە لە دەستنووسێکی ۱۱۸ ڕووپەلی کە لە زمانەکانی فارسی و تورکییەوە وەرگێڕراون. ڕووپەلی لای چەپی دەستنووسەکە بە فارسی و تورکی و کوردین و "بە خامەی "مەحموود ئەفەندی"[٣٦]، کوردێکی خەڵکی بایەزید نووسراوە". لە ڕووپەلی لای ڕاستدا، "ژابا" بێژەنووسی دەقەکەی جێبەجێ کردووە. لێرخ لێرەشدا تێبینی و ڕەخنەکانی بە دووروودرێژی نووسیوە.

۳- وەرگێڕراوی دەستپێکی گوڵستانە بە کوردی. لێرخ بەم شێوەیە دیسان باسی ئەم دەقە دەکات:

"وەک دەزانین بە هەوڵی "ن. ف. خانیکۆف" ئەو دەقە بەدەستمان گەیشتووە کە لە ناوچەی ئەردەڵان کەسێکی خەڵکی شاری سنە وەری گێڕاوە. ئەم کارە بەناتەواوی ماوەتەوە چونکە حاکمی خۆراسان داوای لە وەرگێڕی دەقەکە، "میرزا زەمان" کردووە بگەڕێتەوە خۆراسان. زاراوەی ئەو دەقە بەتایبەت لە گەردانکردنی کاردا جیاوازە لەو زاراوە کوردییانەی کە من دەیانناسم. لە بەرگی دووەم بە زمانی ئاڵمانی لە لاپەڕەکانی ۵۲-۵۶دا وشەکانی ئەو دەقەم شی کردووەتەوە . لە داهاتوو و لە نووسراوەیەکی جیاوازدا کە تەرخانی دەکەم بۆ ڕێزمانی زاراوە کوردییەکان، باسی تایبەتمەندییەکانی ئەم زاراوەیە دەکەم".

۴- دەستنووسێکی دیکە کە "خانیکۆف" کۆی کردووەتەوە:

"دەستنووسێکی مامنێوەندییە لە ۶۶ ڕووپەلی قەبارە ۱۶° کە بریتییە لە شیعری فارسی و تورکی، بەڵام هەڵبەستی کوردییشی تێدایە. ئەم دەستنووسەش، "ن.ف. خانیکۆف" پێشکەشی بە مۆزەخانەی ئاسیای ئەکادیمیا کردووە و کەسێک بەناوی "احمد کور" ئەحمەد کوێر، زۆربەی هەڵبەستە کوردییەکانی هۆندووەتەوە. "عبداللە" و "حاکم" نووسەرانی

هەڵبەستەکانی دیکەن. لە زمانی ئەو هەڵبەستانەدا گەلێک وشەی زەقی عەرەبی و فارسی دەبینرێت، تەنیا کردارەکان سەرچاوەی کوردییان هەیە و فۆرمی زۆربەیان هاوشێوەی فۆرمی ئەو زاراوە کورمانجییەن کە لە "ڕۆسلاڤل" دەگەڵیان ئاشنا بووم. لە بەرگی دووەمی کتێبەکەمدا بە زمانی ئاڵمانی (لە لاپەڕەی ٥٦ و دواتردا) دەقی هەڵبەستی عەبدوڵلا بەناوی (کلام عبداللە) گونجێنراوە"[٣٧].

لێرخ بۆ فەرهەنگەکان بێجگە لەم سەرچاوانە، کەلکی لە کۆمەڵێک سەرچاوەی دیکەش لەبۆ هەڵسەنگاندنی وشە کوردییەکان دەگەڵ زمانەکانی دیکە وەرگرتووە کە بریتین لە ناونیشانی: ١٠ کتێب و وتار سەبارەت بە "زمانی پارسیی کۆن"، ٨ کتێب سەبارەت بە زمانی "ئاڤێستا"، ٢ کتێب سەبارەت بە زمانی "پەهلەوی"، بۆ زمانی "پارسی" و "پارسیی نوێ" ٣ کتێب و وتار، ٩ کتێب بۆ زمانی "ئەفگانی"، بۆ "زاراوەکانی تالشی، مازەنی و گیلەکی" ٦ کتێب و وتار.

لێرخ هەروەها سەبارەت بە سەرچاوەی وشە کوردییەکان دەڵێت: "فەرهەنگەکانی ئەم کتێبە زۆرتر لەسەر بنەمای ئەو دەقانە پێکهاتوون کە لە بەرگی دووەمدا هاتوون. بێجگە لە وانە، ئەو وشانەش کە توانیومە لە "ڕۆسلاڤل" کۆی بکەمەوە، دەگەڵ هەندێک پەیڤی گۆرانیی فۆلکلۆری کە لێم زیاد کردووە".

قەبارەی فەرهەنگەکان:

لێرخ لە کۆتاییی ئەم بەرگەدا کە بە زمان ڕووسی نووسیویەتی، تەنیا ئەم فەرهەنگانەی گونجاندووە: فەرهەنگی زاراوەی کورمانجی ٨٤ لاپەڕە، فەرهەنگی زاراوەی زازاکی ٣٣ لاپەڕە.

بەڵام لە بەرگی دووەم بە زمانی ئەڵمانی بێجگە لەم دوو فەرهەنگە، دوو فەرهەنگۆکێکی دیکەی گونجاندووە بۆ وشەکانی دەقە وەرگێڕراوەکەی دیباچەی گوڵستانی سەعدی کە ٢٣ لاپەڕەیە و بۆ زاراوەی "خەردووسی" دوو لاپەڕەیە (لێرخ ٢، ١٨٥٩: ١٦٦-١٨٨ و ١٨٩-١٩٠).

"لێرخ" لە کتێبەکانی بە زمانی ڕووسی هیچ ئاماژەیەکی بە زاراوەی "خەردووسی" نەکردووە. بەڵام بە زمانی ئەڵمانی لە لاپەڕەی ٧١ و ٧٢دا، دەقێکی بەم زاراوەیە گونجاندووە و دەڵێت: "زاراوەی ئاخافتنی دانیشتوانی ناوچەکانی نێوان دوو گوندی "تەمیشگەزەک" و "گومیش مەدێن"ـە. ئەم دەقە لە ڕاسلاڤل بەگوێرەی ڕاوێژی یەکێک لە دانیشتوانی کوردی ئەو گوندانە بەناوی "مستەفا " تۆمار کردووە".

پاشکۆ

لەو بابەتانەی کە سەبارەت بە سێ کتێبەکەی لێرخ نووسراون، ئاماژە بە دوو وتار دەکەم:

وتاری یەکەم

وتارێکی ١٤ لاپەڕەییی پرۆفیسۆر قەناتێ کوردۆیە بە ناوی "کارەکانی پ.ئی. لێرخ لە بواری کوردناسیدا" کە پەیمانگەی ڕۆژهەڵاتناسیی ئەکادیمیای زانستی یەکێتیی سۆڤیەت لە گۆڤاری "کۆوتار سەبارەت بە مێژووی ڕۆژهەڵاتناسی ڕووسی، بەرگی چوارەم، مۆسکۆ ١٩٥٩، ل.ل. ٣٩-٥١، بڵاوی کردووەتەوە[٣٨].

قەناتێ کوردۆ پاش کورتەیەک لە ژیاننامەی پیۆتێر لێرخ[٣٩]، بە کورتی باسی نێوەرۆکی هەموو بەشەکانی هەر سێ بەرگەکەی کردووە و سەبارەت بە دارشتنی دەنگە بزوێن و نەبزوێنەکان لەسەر بنەمای زمانە ڕۆژاواییەکان، ڕەخنەی لە لێرخ گرتووە و دەڵێت:

"بێگومان ئەم دارشتنە لە کردەوەدا دەگەڵ سیستەمی پێکهاتەییی دەنگەکانی زمانی کوردی ناگونجێت، ئیتر باسی ئەوەش ناکەین کە پێوەرە پەیڕەوکراوەکەی بۆ پۆلێنکردنی دەنگەکان، زانستی نییە. چونکە لە زمانی کوردیدا، پێش هەر شتێک بزوێنە درێژ و کورتەکان، دیاردەیەکی فۆنێمیکی نین، بەڵکوو دیاردەیەکی مۆسیقایین" (قەناتێ کوردۆ، ١٩٥٩: ٤٥).

قەناتێ کوردۆ بێجگە لەمە، لە ئاماژە بە دوو بەرگە ئەڵمانییەکەی لێرخ، دەڵێت:

"سەرنجراکێش ئەوەیە کە لێرخ ناوی دەقی ئاڵمانی کتێبەکانی خۆی گۆڕیوە و بە جێگەی "کلدانییە باکوورییە هاوڕەچەڵەکەکانیان"، تەنیا "کلدانییە هاوڕەچەڵەکەکانیان"ی داناوە. ڕەنگە لە کاتی نووسینی دەقە ئاڵمانییەکەدا بەتەواوی وازی لە هاورچەڵەکبوونی "کلدانییە باکوورییەکان" دەگەڵ کورد هێنابێت، هەر بۆیەش بەرگی یەکەمی دەقە ڕووسییەکەی بە ئاڵمانی وەرنەگێڕاوە، چونکە لە بەرگی یەکەمی ڕووسییەکەدا باسی هاوڕەچەڵەکبوونی کورد و کلدانییە "باکوورییەکانی" وروژاندووە" (قەناتێ کوردۆ، ١٩٥٩: ٤٦، ژێرنووسی ٣٨).

قەناتێ کوردۆ ئاماژەی بە کارە زانستییەکانی دیکەی "پیۆتێر لێرخ"یش کردووە کە لەم وتارەی بەردەستتاندا لە بەشی "سەبارەت بە پیۆتێر ئیڤانۆڤیچ لێرخ"، سوودم لێ وەرگرتووە.

وتاری دووەم

بریتییە لە وتارێکە خانمی ڕۆژنامەوان "سڤێتلانا کوورتساپۆڤا"یە بە ناوی "کورد لە ڕۆسلاڤل" [٤٠].

"س. کوورتساپۆڤا" لە وتارەکەیدا ئاماژە بە نووسەرێک دەکات بە ناوی "س.س. ڕاکۆچێڤسکی" کە لە کتێبی "ئەزموونی

کۆکردنەوەی بابەتە مێژووییەکانی شاری ڕۆسلاڤل"، بابەتێکی بە ناوی "دیلە تورکەکانی کوردستان" لە زمان ناسیاوێکی دانیشتووی ئەم شارە نووسیوە و باسی لەخۆبوردوویی ئەو دیلە کوردانەی کردووە کە لە ڕووداوی ئاگرکەوتنە کارەساتبارەکەی ڕۆسلاڤل لە ١٨ی جوولای ساڵی ١٨٥٥دا، چالاکییان نواندووە. ڕۆژنامەنووسی ناوبراو کورتەیەک لەم وتارەی نووسیوەتەوە کە باسی کولتوور و هەڵسوکەوتی جوامێرانەی دیلە کوردەکانی کراوە.

بۆ نموونە لە زمانی ناسیاوەکەی دەڵێت:

"... زۆر جار دیلەکان بە کەلکوەرگرتن لە ئازادییەکی تەواو کە هەیانبوو، دەچوونە نێو کێڵگەکەی دەرەوە و بەنێو چۆڵەوانییەکاندا تا درەنگانی ئێوارە دەسووڕانەوە... هەر جارێکیش بە چەپکە گوڵەوە لەم پیاسانە دەگەڕانەوە. سەرنجڕاکێش ئەوە بووە کە هەرگیز هیچ کام لەم چەپکە گوڵانە فرە ڕەنگ نەبوون، هەر کام لە کوردەکان تەنیا یەک جۆر گوڵیان کۆ کردووەتەوە و لە سەر دارێکیان دەبەست و زۆر بەپارێزەوە هێناویانەتەوە ماڵ. ئەم هەڵسوکەوتەی کە کوردەکان دەگەڵ گوڵ هەیانە، لەنێو گەلانی باکووریدا زۆر دەگمەن دەبینرێت".

یان سەبارەت بە کارەساتی ئاگرکەوتنەوەکەی شاری "ڕسلاڤل"، ناسیاوەکە گێڕاویتییەوە کە:

"... گەرمای نائاساییی پێش ئاگرکەوتنەکە و زریانە کتوپڕەکەی کاتی ئاگرکەوتنەکە، ئەوەندە خێرا بووە کە هیچ هێزێکی مرۆیی توانای پێشگرتنی نەبووە و لە ماوەیە چەند خولەکێکدا هەرچی لە ڕێڕەوی ئاگرەدا هەبووە، بووەتە خۆڵەمێش و نابوود بووە. لەم سات و وەختە ترسناکەدا، کوردەکان چاونەترسانە، لێزانانە و خۆنەویستانە کارستانیان پیشان داوە و بەوپەڕی خێراییەوە وە سەر بانی خانووەکان کەوتوون و بە پەتووی تەڕ و هەرچی لەبەر دەستیان بووە، ئاگرەکەیان کوژاندووەتەوە و بەم شێوەیە لە ڕزگارکردنی گەلێک لە خانووبەرەکانی شاردا بەشدار بوون. کاتێک ئاگر گەیشتە قووبەکانی کڵێسای شار، کوردەکان بۆ ڕێزگرتن لە پیرۆزییەکانی کڵێسا، پێڵاو و جامانەکانیان فڕێ داوە و زۆر بەرێزەوە چوونەتە نێو کڵێسا و ئایکۆن و وێنەکانی نێو کڵێسایان بۆ شوێنی سەلامەت گواستووەتەوە. پەرۆشی و نەترسی کوردەکان، کاریگەریی قووڵی لەسەر گشت هاووڵاتیان دانابوو و هەموویان دڵسۆزانەترین پێزانین و ڕێزیان بۆ ڕەوشت بەرزیی ئەو مرۆڤانە و بۆ خزمەتی خۆنەویستانەیان دەربڕیبوو، تەنانەت ئەگەر دوژمنیش بووبن.

ڕۆژنامەنووس "س. کووتساپۆڤا" دەڵێت: "پاش بڵاوبوونەوەی ئەم وتارە، ئەکادیمیای زانستی ڕووسیا یەکێک لە باشترین ڕۆژهەڵاتناسانی ڕووسیا، واتە "پیۆتێر لێرخ"ی بۆ کۆڵینەوە لە زمانی کوردی و مێژووی هۆزەکانی کورد ڕەوانەی شاری "ڕۆسلاڤل"

کردووە".

پەراوێزەکان:

1- LERCH'İN ZAZAKİ DERLEMELERİNİN ÇEVRİMYAZIMI VE TÜRLERİNE GÖRE SÖZCÜKLERİN TAHLİLİ.

2- Xebatê Peter J. A. Lerch Derheqî Kurdolojî de.

٣ -لێرخ دیاریی نەکردووە بۆ چی وازی لە ئێرانیبوونی کوردەکان و هەورەچەڵەکییان دەگەڵ کلدانییەکان هێنابێت.

٤ - لە نووسراوەکانی رووسیادا، دەوڵەتی عوسمانی بە تورکیا ئاماژەی پێکراوە.

٥ - کۆنترین کتێبخانە و بنکەی چاپەمەنی ئایینی پرۆتستانەکانی ئەمریکایە کە لە ساڵی ١٨٤٣ دامەزراوە و تاکوو ئێستاش بەردەوامە.

6- Francis Rawdon Chesney (1789-1872)

ژێنراڵی بەریتانیایی لە میسر و ئاسیای بچووک، بۆ سوپای بەریتانیادا خزمەتی کردووە و سێ گەشتنامەی هەیە.

٧ - رەنگە "ئەنگووران" راست بێت کە مێژوویەکی کۆنی هەیە و ئێستا گوندێکی رۆژهەڵاتی کوردستانە کە لە رۆژهەڵاتی شاری "تیکاب" (بە کوردی تیکاو) هەڵکەوتووە، بەڵام خراوەتە سەر پارێزگای "زەنجان".

8- Étienne Marc Quatremère (1782-1857)

رۆژهەڵاتناسی فرانسایی زانایەکی بەناوبانگی ئەم سەردەمەیە لە زمانە رۆژهەڵاتی و رۆژئاواییەکان؛ گەلێک وەرگێڕان و توێژینەوەی لەسەر مێژووی رۆژهەڵات هەیە. لەوانە وەرگێڕانی "جامع التواريخ".

9- Johann David Michaelis (1717- 1791)

ئایینناس و رۆژهەڵاتناسی ئەڵمانی لە سەردەمی رۆشنگەری ئەورووپادا، یەکێک لە پێشەنگەکانی لێکۆڵینەوەی کۆمەڵناسی بووە.

10- August Ludwig von Schlözer (1735-1809)

مێژوونووس، مافناس، نووسەر، زمانناسی ئەڵمانی ئەندامی زۆربەی ئەکادیمیاکانی ئەورووپا.

11- Emil Rödiger (1801-1874)

رۆژهەڵاتناس ئەڵمانی، زمانناسی زمانە سامییەکان. وەرگێڕی پەیڤەکانی "لوقمانی حەکیم" بە زمانی لاتینی.

12- August Friedrich Pott (1802-1887)

زمانەوان و زمانناسی ئەڵمانی، لە زانکۆی "گۆیتینگێن" مامۆستای زمان، فەلسەفە و مێژوو بووە.

١٣ - لێرخ لە بەرگی دووەمدا شیکاری زمانەوانی بۆ ئەم چامەیەی کردووە.

14-Вильям Францович Диттель

(1816 – 1848)

"ڤ.ف. دیتل" رۆژهەڵاتناس و مامۆستای زانکۆی سان پیتربورگ بووە دەگەڵ "ئیلیا بێرێزین" سێ ساڵ گەشتی زانستییان بۆ ناوچەکانی ئاسیای نێوەندی و ئێران و کوردستان کردووە.

١٥ - خەچەتوور ئابۆڤیان (١٨٠٩- ١٨٤٨ بێ سەر و شوێن بووە) نووسەر، مامۆستا، زمانەوان و داهێنەری وێژەی نوێی ئەرمەنی، خاوەن کتێبی "کوردەکان، ئێزدییەکان، ١٨٤٦.

16- Horatio Southgate (1812-1895)

بانگخواز و گەشتیاری ئەمریکایی سەر بە کڵێسای "ئەپیسکۆپاڵ. لە دوو بەرگدا یادەوەرییەکانی گەشتەکەی بەناوی "گێڕانەوەی گەشتێک بەناو ئەرمینیا، کوردستان، پارس و میزۆپۆتامیا" نووسیوە.

١٧ - لێرخ لە بەرگی دووەمدا، سەبارەت بە ئایینی "چراخ-سۆندەران" زانیاری زۆرتری تۆمار کردووە کە لە بەشی بەرگی دووەمدا ئاماژەی پێ دەکرێت.

١٨ - "عەشـــتەرۆت" یان "ئەشـــتارۆت" خودا ژنـــی جوانی و ئافراندن لـــەلای فینیکییەکان و "ئیشتار"ی بابلییەکانە.

١٩ - "گریگۆریـــۆس ئەبولفـــەرەج مەلەتـــی"، ناســـراو بە "ئیبنی عیبری"، بـــە لاتینی "Bar-Hebraeus" بـــە ســـریانی "بار عبریـــو"، ڕێبەری ئایینی مەســـیحییە یەعقووبییەکان، لەدایکبووی ســـاڵی ١٢٢٦ لـــە نزیک مەلاتییـــە (مەلەتی)، کۆچکـــردووە لـــە ســـاڵی ١٢٨٦ لـــە مەراغە. دوایین کەســـێک بووە کە بە زمانی ســـریانی نووســـراوەی لێ بەجێ ماوە. کتێبـــی مێژوو لە ئادەم تاکوو ســـەردەمی خۆی نووســـیوە.

٢٠ - تەریقەتی عەلەوی لە ســـەدەی سێیەمی کۆچیدا دەرکـــەوت، ئەم مەزهەبـــە بە یەکێک لـــە توندڕەوەکانی شـــیعە دادەنرێـــت، کە لە عەلـــی بن ئەبـــی تالیبیان پـــێ خودایە. ناوی یەکەمیـــان "نوســـەیرییە" بـــووە، دواتـــر بۆ خۆدزینەوە لە خەڵک و داپۆشـــینی حەقیقەتی عەقیدەکەیـــان پێیان گوتـــراوە "عەلەوییەکان". دامەزرێنـــەری ئـــەم تەریقەتـــە محمـــد بن نوســـەیر بەســـری النومەیری بووە (کۆچیدوایی لـــە ســـاڵی ٢٧٠ی کۆچـــی) کە بانگـــەوازی پێغەمبەریەتـــی و پەیامەکـــەی دەکرد.

21-Clement Augustus de Bode (1806-1887)

خـــاوەن کتێبی "گەشـــتنامەی لوڕســـتان و خووزســـتان". لـــە زانکۆی لەنـــدەن مێژووی خوێنـــدووە و وەک دیپلۆمات لـــە باڵوێزخانەی ئیمپراتۆریـــای ڕووســـیا لە تـــاران خزمەتی کردووە. نووســـراوەی بەردەنووسێکی سەردەمی ســـەلجووقییەکان کە بـــە ئەلفبێـــی کووفی بـــووە، نووســـیوەتەوە. ئەم بەڵگـــە مێژووییە گرنگـــە، چونکە دواتر بە ڕێنووســـی فارســـی شێوێنراوە.

22- George Percy Badger (1815-1888)

بانگخـــواز و ڕۆژهەڵاتناســـی بەریتانیایـــی، بە تویژەری بـــاوەڕ و ئایینی کڵێســـای ڕۆژهەڵاتی ناسراوە.

٢٣ - باســـی بارودۆخی ژیانی کوردەکانی لەژێر دەســـەڵاتی ئیمپراتۆریای ڕووسیای نەکردووە.

٢٤ - بەســـرە لـــە ســـەردەمی عوســـمانیدا هەمیشە ولایەتێکی ســـەربەخۆ بووە و لە ڕووی کارگێڕییـــەوە قەت ســـەر بە بەغـــدا نەبووە.

٢٥ - "ئێستا بووەتە بۆزگات.

٢٦ - ئێستا کەوتووەتە کۆماری گورجستان.

٢٧ - لە نزیک شاری تاران.

28- Albrecht Bernhard Dorn (1805-1881)

مێژوونووس و ڕۆژهەڵاتناســـی ئەڵمانی، ڕووس، پســـپۆڕی زمانە ســـامییەکان. چەند چیرۆکی گوڵســـتانی ســـەعدی کردووە بە ئەڵمانی.

٢٩ - وا دیـــارە لێـــرخ ئـــاگای لـــەم کتێبە نەبووە بۆیە نیشـــانەی پرســـیاری بـــۆ داناوە. مەبەســـت کتێبـــی "علـــم الحال"ـــە کە لە سەدەی ســـێیەمی کۆچیدا لەســـەر بیروباوەڕی ســـۆفیگەری نووســـراوە، بەڵام نووســـەرەکەی دیـــار نییە.

30- Hartwig Ludwig Christian Bacmeister (1730-1806)

مێژوونـــووس، جوگرافیـــازان و زمانەوانـــی ئەڵمانـــی- ڕووس. بـــۆ یەکەم جـــار هەندێک ڕســـتەی پێوەری بـــۆ کۆڵینەوە لـــە زمانەکان دارشـــت، بەپێچەوانەی شـــێوازی پێشتر کە بە کۆکردنەوەی تەنیا وشـــەکانی زمـــان، هەوڵیان دەدات زمانەکە شـــی بکەنەوە. "بەکمایســـتر" ١٠٠ ڕســـتەی پێوەری بـــۆ توێژینەوەی هەموو زمانەکانی جیهـــان، بەتایبەت بـــۆ زمانەکانی ئاسیایی ڕێک خســـتبوو؛ زۆربەیان هێشتا بڵاو نەکراونەوە.

٣١ - بەداخـــەوە گـــەڕان بەدوای ئـــەم ناوە و دەقەکانی بێســـوود بوون.

٣٢ - نیکـــۆڵای ڤلادیمیرۆڤیچ خانیکۆڤ (١٨٢٢-

١٨٧٨) دیپلۆمات، ڕۆژهەڵاتناس، جوگرافیازانی ڕووس. ساڵی ١٨٥٣ سەرکۆنسوولی ڕووسیا لە تەوریز بووە. کتێبێکی هەیە بەناوی "گەشتێک بۆ کوردستانی پارس" نەخشەیەکی ئازەربایجانی کێشاوەتەوە کە گەلێک سەرنجڕاکێشە.

٣٣ – لێرخ لە دەقە ئەڵمانیایەکەیدا دەڵێت: "دەستنووسە فارسییەکان بریتین لە هەڵبەستەکانی "حافز"، "سەعدی" و "جامی".

٣٤ – لە کاتی تەواوکردنی ئەم وتارەدا، نووسەر ئاگادار بووەوە کە بەڕێز عەبدوڵڵا سەمەدی، نووسەر و توێژەری دەستنووس و بەڵگەنامە، ویڕای بڵاوکردنەوەی دەقە ڕەسەنەکە و نووسینەوەی بە ئەلفبێی هەنوکەیی زاراوەی کوردی نێوەندی، شیکارێکی وردی بۆ کردووە.

٣٥ – نووسەری ئەم وتارە هەموو بابەتە زیادکراوەکانی لێرخی لە دوو بەرگە ئەڵمانییەکەدا وەک پاشکۆ لە دەقە وەرگێڕاوی هەر سێ بەرگە ڕووسییەکە بە زاراوەی کوردی نێوەندی، گونجاندووە.

٣٦ – "مەلا مەحموود بایەزیدی هەندێک هەڵبەستی خۆی، یان کۆپییەکانی و وەرگێڕانەکانی، نە بەناوی خۆی، بەڵکوو بە نازناوی "فەقیر مەحموود ئەفەندی"، یان "حاجی مەحموود ئەفەندی"یەوە نووسیوەتەوە. بەگوێرەی "م.ب. ڕۆدینکۆ"، مەلا مەحموود بایەزیدی ئەو کارەی لەبەر ئەوە کردووە کە "نەکەوێتە بەر تانە و تەوسی پیاوانی ئایینیی موسڵمان کە بێگومان بەوە تاوانبار دەکرا کە موسڵمانێک بەفەرمانی ناموسڵمانێک، هەڵبەست و نووسراوەی بۆ وەرگێڕاوە و یان بۆی نووسیوە".

٣٧ – لێرخ لەم لاپەڕانەدا هەڵبەستێکی ٥٠ دێڕی "کلام عبدللا"ی گونجاندووە و شی کردووەتەوە و دەڵێت ئەم هەڵبەستە: "زۆرترین توخمی زمانی کوردی تێدا بەدی دەکرێت، بۆیە لێرەدا باسی دەکەم، چونکە ویدەچێت وشەکانی زۆر ڕەسەن بن. ئەم عەبدوڵڵایە وەک لە دێری ٢٣ی هەڵبەستەکەی دەردەکەوێت، کوردێکی خەڵکی ئەرزەڕۆم و یان دەوروبەری ئەم شارە بووە".

٣٨ – قەناتی کوردۆ وەک "ئەندامی کارای کۆڕی زانیاری کورد" پاش فێربوونی زاراوەی کوردی نێوەندی (سۆرانی)، هەمان وتاری بە ئەلفبێی لاتینی کردووە بە کوردی و "ئەندامی یاریدەدەری کۆڕ، مامۆستا شکور مستەفا شێوەی نوسینی ئەم وتارەی لە لاتینییەوە گۆڕیوە" و لە لاپەڕەکانی ٦٢٤-٦٦٣ گۆڤاری کۆڕی زانیاری کورددا بڵاو بووەتەوە.

٣٩ – لە بەشی "سەبارەت بە پیۆتر ئیڤانۆڤیچ لێرخ"ی ئەم وتارەدا، کەلک لەم ژیاننامەیە وەرگیراوە.

٤٠ – ڕۆژنامەی "ڕاسلەڤسکایا پراڤدا" کە لە شاری "ڕۆسلاڤل" دەردەچێت بە ڕێکەوتی ٢٠٢١/٠٤/٢٣ بڵاوی کردووەتەوە.

سەرچاوەکان

بە زمانی ئەڵمانی

(لێرخ، ١، ١٨٥٧) Lerch Peter. (I, 1857) Forschungen über die Kurden und die Iranischen Nord-chaldäer (St. Petersburg)

(لێرخ، ٢، ١٨٥٨) Lerch Peter. (II, 1858) Forschungen über die Kurden und die Iranischen Nord-chaldäer (St. Petersburg)

بە زمانی ڕووسی

(قەناتی کوردۆ، ١٩٥٩) Курдоев К.К. (1959) Труды П.И. Лерха по курдоведению (к вопросу изучения истории курдов в России). Очерки по истории

русского востоковедения. сборник IV, Москва.

Лерх П. (I, 1856)(لێرخ ١، ١٨٥٦) Исследования об иранских курдах и их предках северных халдеях, (СПб.)

Лерх П. (II, 1857)(لێرخ ٢، ١٨٥٧) Исследования об иранских курдах и их предках северных халдеях, (СПб.)

Лерх П. (III, 1858)(لێرخ ٣، ١٨٥٨) Исследования об иранских курдах и их предках северных халдеях, (СПб.)

به زمانی کوردی

کوردستان و کورد (٢٠٢١). وتاری: ئا.د. ژابا و کوردناسی، ژ.س. مووسائیلیان. و: مەنسوور سدقی. چاپی یەکەم هەولێر، ئەکادیمیای کوردی.

گۆڤاری کۆڕی زانیاری کورد (١٩٧٤). بەرگی دووەم، بەشی یەکەم. بەغدا.

عەبدوڵڵا سەمەدی هاوینی ١٣٩٧ (٢٠١٨). وەرگێڕاوی بەشێک لە دیباچەی گوڵستانی سەعدی لە ئەرشیف و لێکۆڵینەوەکانی پیتر لێرخدا"، گۆڤاری "کەشکۆڵ" ٢ (١٠) مەهاباد.

****

سەرچاوەی پەراوێزەکان

(٥) ماڵپەری کتێبخانەکە: https://www.dts.edu/media-publications/bibliotheca-sacra/

(٨) https://www.deutsche-biographie.de/sfz١٣٧٨٥٠.html

(٩) www.deutsche-biographie.de/sfz٦٣٠٧٧.html

(١٠) https://www.deutsche-biographie.de/sfz٧٨٥٤٥.html

(١١) www.deutsche-biographie.de/sfz٧٦٧٦٢.html

(١٢) www.deutsche-biographie.de/sfz٩٧٠٣٠.html#ndbcontent

(١٦) https://www.episcopalchurch.org/glossary/southgate-horatio

(١٩) https://www.britannica.com/biography/Bar-Hebraeus

(٢٠) https://islamqa.info/ar/answers/١٠٩٢٦٤/%D٨%A٧%D٩%٨٤%D٨%B٧%D٨%A٧%D٩%٨٩%D٩%٨١%D٨%A٩%D٨%A٧%D٩%٨٤%D٩%٨٦%D٨%B٥%D٩%٨A%D٨%B١%D٩%٨A%D٨%A٩%D٨%A٧%D٩%٨٨%D٨%A٧%D٩%٨٤%D٨%B٩%D٩%٨٤%D٩%٨٨%D٩%٨A%D٨%A٩

(٢١) https://iranologists.org/baron-clement-a/

(٢٢) https://www.goodreads.com/author/show/٤٦٩٠٦٩.George_Percy_Badger

(٢٩) https://ru.wikisource.org/wiki/%D٠%AD%D٠%A١%D٠%٩١%D٠%٩٥/%D٠%٩١%D٠%B٠%D٠%BA%D٠%BC%D٠%B٥%D٠%B٩%D١%٨١%D١%٨٢%D٠%B٥%D١%٨٠,_%D٠%٩B%D٠%BE%D٠%B٣%D٠%B٨%D٠%BD_%D٠%٩٨%D٠%B٢%D٠%B٠%D٠%

(٣٢) لێرخ ٢، ١٨٥٨: ٥٦، ژێرنووسی ٢٦.

(٣٣) عەبدوڵڵا سەمەدی ١٣٩٧ (٢٠١٨): ٥٢-

.۷۴

(۳۴) کوردستان و کورد، ۲۰۲۱: ۴۰۳.

(۳۶) (گۆڤـــاری کۆڕی زانیاری کـــورد، ۱۹۷۴: ۶۲۴).

(۳۷) https://ropravda.ru/۲۰۲۱/۰۴/۷۱۹۹/

Abstract

In the mid-۱۹th century, the Academy of Sciences of the Russian Empire paid special attention to the study of the history, ethnography, language and literature of the Kurdish people. Thanks to the researches of such specialists in Kurdish and Iranian studies as V. Sharmo, A. Velyaminov-Zernov, A. Zhaba, V. Yusti, A. Satsin and Pyotr Lerch, Kurdish studies became part of Iranian studies during the ۱۹th century and began to develop independently later. As a member of the Russian Imperial Academy of Sciences, Lerch focused in the mid-۱۹th century on the study of the Kurdish language and its history and devoted three years of his time to collecting comprehensive materials related to this field. The Academy published part of this study in ۱۸۵۶ in the first volume entitled "Studies of the Iranian Kurds and Their Northern Chaldeans of Co-Origin". In the same year, on the recommendation of the head of the academy, Pyotr Lerch visited Roslavl to study the Kurdish language closely with a number of Kurdish prisoners who were held there and who were captured during the Crimean War between Russia and the Ottoman Empire. As a result, Lerch collected a number of words and phrases with studies on the Kurdish language and devoted the following two volumes of his research exclusively to the Kurdish language. Lerch combined the three volumes (۴۵۰ pages) into two volumes (۳۸۰ pages) and translated them into German, which were published by the Russian Academy in the same year.

The author of this introductory study translated the three Russian volumes into Middle Kurdish by comparing them with the two German volumes and included the additions to the German text as an appendix to the translated book. It has not yet been published; therefore, the aim of this article is to introduce the content of this pioneering work by Pyotr Lerch, which I hope will see the light in the near future.

In this research, I have tried to highlight the book, its author and Lerch's important views on the social situation, language and history of Kurds.